

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Հրատարակութիւն թ. Բ. 2. Գ. 2.

№ 55

Ն. ԳՈԳՈԼ

ՏԱՐԱՍ ԲՈՒԼԲԱ

Թարգմանեց

Մ. ԱԲԵՂԵԱՆ

ԹԻՖԼԻՉ

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՏԻ

1892

Սկիզբ

1540

2013 3
27 JUL 2006

Հրատարակութիւն Թ. Ը. Զ. Գ. Զ.

25 NOV 2010

№ 55

Ն. ԳՈԳՈՒ

8 Սերի
9-1540
պր.

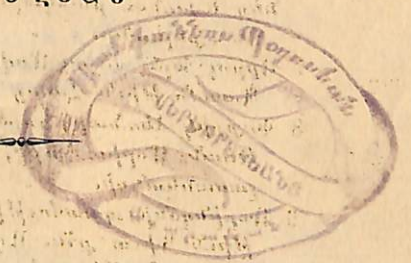
Ընկերութեան հետեւեալ հրատարակութիւնները վաճառու էն ընկերութեան գրասենեակում եւ Կենդրոնական գրավաճառանոցում:

- 1 Թաւամազ մեղու, թարգ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեան. . . — 40
- 2 Կարմիր լապտեր, թարգ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեան. . . — 50
- Նոյնը առանց կազմի . . . — 30
- 3 Թովմաս եղբօր տնակը, թարգ. օր. Ն. Տէր-Մարկոսեան . . . — 60
- Նոյնը առանց կազմի . . . — 45
- 4 Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիպա. — 25
- Նոյնը առանց կազմի . . . — 15
- 5 Մորեխ և նրա ջնջելու հնարները, Հ. Տէր-Բարսեղեանի. . . — 10
- 6 Առողջապահական ընթերցանութիւն, նեղ և խոնաւ բնակարանների մասին, Հ. Առաքելեանի. . . — 10
- 7 Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց . . . — 80
- 8 Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական տնտեսութեան, Մօրիս Բլօքի, փոխադր. Ս. Պալասանեանցի. . . — 50
- 9 Ռօբինզօնի պատմութիւն, թարգմանութիւն Գիւտ քնն. Աղանեանցի. . . — 60
- 10 Գամառ-Քաթիպայի բանաստ. կազմ. . 1 20
- Նոյնը առանց կազմի . . . — 50
- 11 Ուխտատուք, գործ Վիլհէլմ Հաուֆի . . . — 75
- 12 Գառնուկ և Լուսատարիկ, վէպեր Քրիստափոր Շմիդտի, թարգ. Նուարդ. . . — 25
- 13 Սաղեաթ-Նօվա, աղբալին երգիչ. . . — 5

ՏԱՐԱՍ ԲՈՒԼԲԱ

Թ ա ր գ մ ա ն ե ց

Մ. ԱԲԵՂԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1892

20 MAR 2013

1892 JUL 15

1892 JUL 15

1590-2013

14542/41 7.8.1633

Дозвол. пенз. Тифлисъ, 4-го Юля 1892 года.

Типография М. Д. Ротинианпа, Голов. прос. № 41

ՏԱՐԱՍ ԲՈՒԼԲԱ

Ա.

—Հապա մի շուռ արի, որդիս: Պահ, քո տունը շինուի, ինչ ծիծաղելի ես: Այդ ինչ տերտերի կապաչ է հագներիդ: Տո՛, ամե՛նքն էլ այդպէս են հագնուում ձեմարանում:

Այսպիսի խօսքերով դիմաւորեց ծերունի Բուլբան իր երկու որդոց, որոնք սովորում էին Կիււի հոգեւոր դպրոցում և եկել էին տուն իրենց հօր մօտ:

Որդիքը հենց նոր էին ձիուց վեր եկել: Նրանք երկու ուժեղ, յաղթանդամ աղերք էին, որոնք, իբրև նորաւարտ սեմինարիստներ, դեռ ևս անվստահութեամբ՝ աչքի տակով էին մտիկ տալիս: Նրանց առոյգ երեսներին բուսել էր առաջին աղուամազը, որին ածելի դեռ չէր դիպած: Որդիքը խիստ շփոթուեցան հօր այսպիսի ընդունելութիւնից և, աչքները զեռին գցած, անշարժ կանգնած մնացին:

—Կացէ՛ք, կացէ՛ք, որդիք. թողէ՛ք մի լաւ

մտիկ տամ ձեզ, — շարունակեց հայրը դէս աւ դէն շուռ տալով նրանց. — Բնէ երկայն վերարկու է հագներիդ, տօ: Վերարկու եմ տտում՝ է: Պահ, պահ, պահ. աշխարհիս երեսին աշդալիսի վերարկու իսկի չի եղել դեռ: Հապահ, մէկն ու մէկդ մի վազէք, տեսնեմ՝ փէշներիդ մէջ չէք փաթաթուիլ ու գետին թրմիւն:

— Մի ծիծաղիլ, մի՛, անու, — ասաց վերջապէս մեծ որդին:

— Բահ, սրան տես. Բնէ մեծ-սրտանի է եղել. ինչի՞ չպիտի ծիծաղեմ որ...

— Հենց անպէս: Շատ էլ հայրս ես, բայց որ վրաս ծիծաղես, Աստուած վկայ, կը թափեմ...

— Ա՛խ քո ըսենց-ընենցը, Բնէպէս, հօ՞րդ, — ասաց Տարասը, զարմացած մի քանի քայլ ետ գնալով:

— Հահ, թէկուզ հենց հօրս: Որ ինձ վիրաւորեն, էլ մտիկ չեմ տալ ու ոչոքի խաթրը չեմ պահիլ:

— Ի՞նչպէս ես ուզում հետս կռուել. բռնցքով, հահ:

— Դէ ինչով կ'ուզի՞ լինի:

— Լաւ, արի դէ բռնցքակով տանք, — ասաց Բուլբան, թեւերը քշտելով. — տեսնեմ Բնէ մարդ ես բռնցքակովուի մէջ:

Եւ հայր ու որդի, երկար ժամանակ իրարուց բաժանուած լինելուց յետոյ՝ միմեանց ողջունելու փոխանակ, բռունցքներ էր որ սկսեցին հասցնել իրար:

— Սրան տեսէք. ցնորուել է ալւորը, խելքը բոլորովին կորցրել է, — ասում էր նրանց ածգոյն, նիհար ու բարի մայրը, որ կագնած էր դռան շեմքին և դեռ չէր կարողացել գրկել իր սիրասուն զաւակներին: — Այն Աստուածը, որ խելքը կորցրել է: Երեխայքը տուն են եկել, մի տարուց աւելի կայ՝ նրանց չենք տեսել, իսկ առ, Աստուած գիտէ՝ խելքին Բնէ է փչել, բռնցքակով և սարքում:

— Հահ, շատ լաւ է կռոււմ, — ասաց Բուլբան կանգ առնելով, — ես՝ իմ հոգին, որ լաւ է... Ա՛յ աշդալէս, — շարունակեց նա, մի քիչ ուղղուելով. — էլ խժսք չի ուզիլ: Լաւ կազակ դուրս կըգայ: Դէհ, բարով ես եկել, որդի. հիմա արի դէ մի պոռչաի անենք: — Եւ հայր ու որդի սկսեցին համբուրուել:

— Ապրիս, որդիս. այ հենց աշդալէս պիտի սալջարդ անես ամեն մարդու, ինչպէս ինձ գորսեցիր: Զլինի մէկին ձեռիդ բաց թողնես: Բայց և այնպէս, հագիդ զարդարանքն էլի ծիծաղելի է: Տօ, այս Բնէ պարան է վրայիցդ կախ: Իսկ դու, դէբոյ, Բնէ ես կանգնել ու ձեռ-

ներդ կախ գցել, — ասաց նա, կրտսեր որդուն
դառնալով: — Բաս դու, շան տղայ, ինչո՞ւ չես
թափում ինձ:

— Այդ էր պակաս, — ասաց մայրը, որ այդ
միջոցին գրկում էր կրտսեր որդուն: — Բան չոր-
դորեց, էլի: Ո՞րտեղից էլ մոքոյիլ այդպիսի բան
է անց կենում: Քան, հարազատ որդին հօրը
ճեճի: Մէկ էլ ասես հենց դրա ժամանակն է
հիմա. խեղճ երեխաս աչնքան ճանապարհ է ե-
կել, յոգնել (այդ երեխան քսան տարեկանից
աւելի էր և հասակով ուղիղ մի սաժեն) ... Նրան
հանգստանալ է պէտք հիմա և մի բան ուտել,
իսկ սա ստիպում է նրան կռիւ տալ:

Ընձ', ինչպէս տեսնում եմ, երես ես առել՝
այ, — ասաց Բուլբան: — Մօրդ ականջ մի՛ դնի,
որդի. կնիկ-արմատ է, խելքը բան չի կտրում:
Ի՞նչ զգուանք է ձեզ պէտք: Ձեր զգուանքն ա-
զատ-արձակ դաշտն է, մէկ էլ նժոյց ձին — ահա
ձեր զգուանքը: Այս թուրն էլ տեսնում էք — ա-
հա ձեր մայրը: Բոլորը դատարկ բաներ են, ինչ
որ գլուխներդ լցնում են թէ ձեմարանը, թէ
այն բոլոր գրքերը՝ քերականներն ու փիլիսո-
փայութիւնները և այդ ամեն այբ-ժէ-ձէ-ռան,
թքել եմ այդ ամենի վրայ էլ: — Այտեղ Բուլ-
բան մի այնպիսի խօսք էլ աւելացրեց, որ գը-
րելը մի փոքր անվայել է, ուստի կարելի է

թողնել: — Այ, լաւն այն է, որ հենց դալ շա-
բաթ ձեզ Զապորոժիէ ուղարկեմ: Ահա թէ հր-
տեղ է ուսումը: Այնտեղ է ձեր ուսումնարանը.
այնտեղ միայն խելք կըսովորէք:

— Բնա հենց միայն մի՞ շաբաթ պիտի մնան
տանը, — ասաց խղճալի ձայնով, արտասուքն աչ-
քերին, նիհար ու պառաւ մայրը. — խեղճ երե-
խացքս ոչ պիտի կարողանան մի փոքր շունչ
քաշել, ոչ իրենց հօր օջախը մի կարգին տես-
նել, և ոչ էլ ես պիտի կարողանամ կարօտս
առնել:

— Հէ՛րիք է, հէ՛րիք զուսա գլխիս, ա՛ պա-
ռաւ. կազակը նրա համար չի ստեղծուած, որ
կանանց ետեից քարշ գայ: Գնա՛, գնա՛, մեզ հա-
մար հաց զցիր շուտով և ինչ ունիս՝ բե՛ր:
Մեզ պէտք չեն նազուկ, դաթայ, հալուաց-մա-
լուաց, ուղղակի մի ամբողջ ոչխար քարշ տուր,
բեր սուփրի վրայ: Մէկ էլ արաղը, արաղը
շատ լինի, հա՛: Այն շինովի արաղից չէ՛, որ
հետը չամիչ ու ես ինչ գիտեմ՝ հազար ու մի
տեսակ բաներ են խառնում. հապա իսկը, մա-
քուր արաղ, որ փրփուրը երեսին՝ գժուածի
պէս եռաց ու պճպճաց:

Բուլբան իր որդոցը ներս տարաւ հիւրա-
րանոցը, որտեղից վախվիտելով դուրս փախան
երկու՝ կամիւր վընոցներով՝ առողջակազմ աղջ-

կերք, երբ տեսան եկած երիտասարդ պարոն-
ներին, որոնք սովոր չէին ձեռքներն ընկածը
բաց թողնել: Սենեակում ամեն բան կարգա-
ւորած էր այն ժամանակուայ ճաշակով. իսկ
այդ ժամանակը ժՁ-րդ դարու մօտերքն էր,
երբ դեռ նոր էր ս'սում ծնունդ ունիացի
միտքը: Ամեն բան մաքուր էր, գունաւոր կա-
ւով սուաղած: Ամբողջ պատը թրերով ու հրա-
ցաններով զարդարած էր: Սենեակի լուսա-
մուտները փոքր էին, կլոր կաթն-ապակիներ-
ով, որոնց տեսակից այժմ պատահում են մի-
այն վաղեմի եկեղեցիներում: Եռանկիւնու ձեւով
շինած դարակների վրայ, որոնք բռնում էին
սենեակի անկիւնները, շարած էին կաւէ կփեր,
կապոյտ ու կանաչ շիշեր, արծաթէ թասեր, ոսկե-
ջրած բաժակներ, — վնեւեղեցոց, թիւրքի ու չեր-
քէզի բանուածքների, որ Բուլբայի սենեակը մը-
տել էին հազար ու մի ճանապարհներիով, սրա
ձեռքից նրա ձեռքն անցնելով, որ շատ սովո-
րական բան էր այն կտրճական ժամանակներում:
Ամբողջ սենեակի շուրջը շարած լորի նստա-
րանները, սենեակի մէջտեղում դրած ահագին
սեղանը, որ ինչպէս հաստափոր ուռւ վաճա-
ռական կին, չինախեցիների վրայ նկարած ինչ-
որ աքլորների, սենեակի կեսը կտրել էր, — այս
բոլոր առարկաները բաւական ծանօթ էին մեր

երկու կտրիճներին, որոնք համարեա ամեն տա-
րի արձակուրդին ոտով սոււն էին գալիս. ոտով
էին գալիս մէկ նրա համար, որ դեռ ձի չու-
նէին, մէկ էլ նրա համար, որ սովորութիւն
չէր, որ թոյլ տային՝ աշակերտները ձի նստեն,
ձիով ման գան: Նրանց ունեցածը միայն
իրենց երկայն ցցունքն (քեաքիւլ) էր, որից կա-
րող էր բռնել, թափ տալ ամեն մի զէնք կրող
կազակ: Բուլբայն, նրանց ուսումն աւարտելու
ժամանակ միայն, իր ջոկից երկու ջահիլ յով-
տակ ուղարկեց նրանց:

— Ղէ՛ տղերքս, ամենից առաջ մի մի արաղ
գցենք: Տէր Աստուած, քեզ փառք: Կենդանու-
թիւն. ողջ լինիք, որդիքս. Օստապ, ողջ լի-
նիս. դու էլ, Անդրէ: Տայ Աստուած, որ կռուի
մէջ աջողակ լինիք, անհաւատներին ջարդէք,
թաթարներին ջարդէք, թիւրքերին էլ ջար-
դէք. լեհերն էլ որ սկսեն մեր հաւատի դէմ
բան սարքել, լեհերին էլ ջարդէք: Հապան բա-
ժակդ պահիր... ի՞նչ, լաւն է արաղը: Հապան
ասա տեսնեմ՝ ի՞նչպէս է լատինեղէն արաղ:
Հը՛մ, բանն էլ այդ է՛ է, որդի. չիմար են
եղել լատինները. նրանք իսկի չեն էլ իմացել
աշխարհիս երեսին արաղ ասած բանը կայ:
Ը՛ր՛... ի՞նչպէս էր, դուք ասէք, նրա անունը,
որ լատինեղէն ոտանաւորներ է գրել: Ես գրել-

կարդալու մէջ քաջ չեմ, դրա համար էլ մտիս չէ: Հորանցիոս *) էր, ի՞նչ էր:

— Տե՛սնում ես հօրս, — մտածում էր ինքն իրեն մեծ որդին՝ Ստասպը. — շուն ալեւորն ամեն բան իմանում է, ու դեռ չիմանալու է տալիս:

— Կարծեմ, վարդապետը չէր թողնում՝ արաղի հոտն էլէ աննէք, — շարունակեց Տարասը: — Հապան, ճիշտն ասէք, տղերք, ուռի ու ելզունի կակուղ ճիւղոտներով լաւ չէին դաղում մէջքներիդ ու միւս փափուկ տեղերդ: Կամ կարելի է, որովհետեւ դուք արդէն խելքներիդ գլուխներդ էք հաւաքած եղել, կարելի է՝ մտրակներով էլ էին կաշիներիդ քերթում: Կարծեմ, այն էլ ոչ միայն շաբաթ օրերը, չորեքշաբթի ու հինգշաբթի օրերն էլ էիք լաւ անուշ անում:

— Ի՞նչ հարկաւոր է չիշել, անիւ, — ասաց Ստասպն իր սովորական սառնարիւննութեամբ. — անցուկը մոռցուկ է:

— Հիմա մենք ուրիշներին կընախշենք մեր թրերով ու դաշոյններով, — ասաց Անդրէն: — Հապան թող ձեռքներս մի թաթար ընկնի — կազակի թրի համը լաւ կ'առնի:

*) Հռոմայեցի բանաստեղծ, որ ապրում էր 61 — 8 թ. Քր. առաջ: Ծ. թ.

— Ապրիս, որդիս, ապրիս, ես՝ իմ Աստուածը: Դէ՛ որ բանն այդպէս դառաւ, ես էլ եմ զալիս ձեզ հետ. Աստուած վկայ, զալիս եմ: Ի՞նչս է կտրուել, որ այստեղ նստեմ: Ի՞նչ, ես... ու ցանքի, խողարածների ետեւից ընկնեմ, կամ կնոջս հետ սիլի-բիլի անեմ: Կորչի դա՛ է: Դրա համար տանը նստեմ: Ես կազակ եմ, չեմ ուզում: Ի՞նչ անենք, որ կռիւ չկաց. հենց այնպէս՝ զբօսնելու համար վեր կրկենամ, կըղամ ձեզ հետ Ջապարովի: Աստուած վկայ, զալիս եմ: — Եւ ծերունի Բուլբան կամաց-կամաց տաքացաւ, տաքացաւ. վերջը բոլորովին բարկացաւ. վեր կացաւ սեղանից եւ, տղամարդի պէս շիտակ ու խրոխտ կանգնելով, ոտքը դետնին խփեց.

— Վաղն եւեթ գնում ենք: Ի՞նչ ունինք յետաձգելու: Ի՞նչ ենք կորցրել, որ այստեղ նըստենք ու սպասենք: Ինչներինս է պէտք այս խրճիթը. ինչներինս են այս բոլորը. ինչանցու են այս աման-չամանը: — Այս ասելով՝ սկսեց խփել, ջարդոտել ու դէն շարտել կճուճներն ու շիշերը:

Խեղճ պառաւ կինը, որ արդէն վարժուել էր իր մարդու այսպիսի արարմունքներին, տախտի վրայ նստած՝ տխուր մտիկ էր անում: Նա սիրտ չէր անում՝ բերանը բանալ ու մի

խօսք ասի. բայց այդ՝ իրեն համար սարսափելի որոշումը լսելով, չկարողացաւ արտասուքը զսպել: Աչքը դցեց զաւակներին, որոնցից ստիպուած պիտի լինէր այնպէս շուտով բաժանուել,— և ով կարող է նկարագրել նրա սրտի այն բոլոր համր ու դառն կակիճը, որ, ասես, ցոլանում էր նրա աչքերի մէջ և զողզողում ջղաձգաբար սեղմուած շրթունքների վրայ:

Բուլքան խիստ յամառ մարդ էր: Նա այն բնաւորութիւններից մէկն էր, որ կարող էին ծնուել միայն բիրտ ժն-րդ գարում, այն էլ Եւրոպայի կէս-թափառական արեւելքում այն ժամանակ, երբ ճիշտ ու անճիշտ հաւկացողութիւն ունէին երկիրների սեփականութեան մասին, որոնք մի տեսակ վիճելի ու չվճռուած տիրապետութիւն էին դարձել: Այդպիսի երկիրների պատկանում էր այդ ժամանակ և Ուկրայնան *): Այսամենը, ինչպէս և երեք զանազան բնաւորութեան տէր ազգերի գէմսահմանները պաշտպանելու մշտական անհրաժեշտութիւնը, Ուկրայնայի զաւակների քաջագործութիւնների համար մի տեսակ ազատ-արձա՛յ ասպարէզ էին բաց անում և նրանց մէջ հոգու յամառութիւն զարգացնում: Հոգու այս յամա-

*) Մալուոսիան: Ծ. Թ.

ռութիւնն իր բոլոր զօրութեամբ զրոշմուել էր Տարաս Բուլբայի վրայ: Երբ Բատորին *) Մալուոսիայում զօրագնդեր կազմակերպեց և Մալուոսիան այն պատերազմական սպառազինութեամբ վառեց, որով սկզբում Պորոգների **) բնակիչներն էին միայն յայտնի, Տարասն առաջին գնդապետներից մէկն էր. բայց հենց առաջին պատահած դէպքում բոլոր միւսների հետ կռուեց նրա համար, որ լեհացի և կազակ զօրքերի միացած ուժով թաթարներից

*) Ստեփան Բատորի՝ լեհաց թագաւոր (1576—1586): Մալուոսիան այդ ժամանակ լեհաց իշխանութեանն էր ենթարկւում: Ծ. Թ.

**) Պորոգ (Порогъ)— քարավազ, սահանք, խութեր՝ գետի լատակին բարձրացած ժաղեր, որոնց վրայով կամ միջով ջուրն արագ սահում է: Գնեպլ գետի այդ քարավազը, որի մասին վիշտում է վէպի մէջ, գտնւում է գետի ներքին ընթացքում, ուր գետը, մի քանի տասնեակ վերստ տարածութիւն աղպիսի խութերի և սեպացած քարափների միջով անցնելուց փտուլ, մտնում է ընդարձակ տաշտի մէջ, որի երկու կողմից ափերը հարթ են: Այս վերջին հոսանքի վրայ գետի մէջ կան շատ կղզիներ, որոնք ծառաւորւում էին կազակների համար իբրև ամենալաւ ապաստանարան: Այդ կղզիներից մէկի վրայ սովորաբար գտնւում էր կազակների կայանքը, որ կոչւում էր Սեչ, որ մի ամբողջած բանակի տեսք ունէր: Այդ կղզիները՝ պորոգներից դէնը գտնուելով կոչւում են Զապորոժիէ (Անդր-Քարավազ): Ծ. Թ.

վերցրած աւարը իրենց մէջ հաւտասար չէին բաժին արել, և լեհացի զօրքերն աւելի նախապատուութիւն էին ստացել: Նա բոլոր ժողովականներին առաջ պաշտօնից հրաժարուեց և աւաց. «Պարոն գնդապետներ, դուք ինքներդ որ ձեր իրաւունքները չէք ճանաչում, ջառ ու ջհանգամը ձեր գլուխն ու արեւը: Ես ինձ համար ջոկ գունդ կը ժողովեմ, և թող մէկը համարձակուի իմ իրաւունքիս ձեռք տալ, ես զիտեմ թէ նրա քիթ ու պոռնոյն ինչպէս կը ջարդեմ»:

Յիրաւի, կարճ ժամանակում իր հացերեական կալուածից բաւական նշանաւոր զօրագունդ կազմեց, որ բազկացած էր միանգամայն հողագործներից ու զինուորներից և հըլու հպատակում էր նրա կամքին:

Առհասարակ նա սիրահար էր ասպատակութիւնների և խռովութիւնների: Հոտով իմանում էր թէ ուր և ո՞ր տեղում ապստամբութիւն է ծագել, և մէկ էլ տեսնես ական-թօթափել, ձին նստած, վրայ էր հասնում: «Հապան, տղերք. ի՞նչ, ի՞նչպէս. ո՞ւմ և ինչո՞ւ պէտք է ջարդել», ասում էր սովորաբար ու խառնւում գործին: Սակայն ամենից առաջ խիստ քննում էր հանգամանքները և միայն այն ժամանակն էր զէնք բարձրացնողների կող-

մը բռնում, երբ տեսնում էր, որ իսկապէս իրաւունք են ունեցել բարձրացնելու, թէ և այդ իրաւունքը, նրա կարծիքով, միայն հետեւեալ դէպքերում էր լինում. — եթէ հարեան ազգը քշում էր տաւարը, կամ հողի մի մասը կտրում, եթէ կոմիսարները աւելի հարկ էին դնում և կոռ ու բեկար առնում, կամ գլխաւորներին չէին յարգում և նրանց առաջը գդակը գլխըներից էին խօսում, և կամ թէ ուղղափառ հաւատը ծաղրում էին: Այս դէպքերում անպատճառ հարկաւոր էր զէնքի դիմել. իսկ անհատների՝ թաթարների ու թիւրքերի դէմ ամեն ժամանակ իրաւունք էր համարում զէնք բարձրացնել ի փառս Աստուծոյ, քրիստոնէութեան և կաղակութեան: Մալոռուսիայի այն ժամանակուայ դրութիւնը, որ զեռ որեւէ կարգ ու կանոնի չէր բերուած, մինչև անգամ չէր ստուգուած ու յայտնի եղած, նպաստում էր մէկմէկուց բոլորովին առանձին շատ տիրազլուխ ասպատակաւորների գոյութեանը:

Բուլբան ամենապարզ կեանք էր վարում, և նրան հասարակ կազակից ամենեւին կարելի չէր զանազանել, եթէ միայն նրա դէմքը մի տեսակ հրամայողականութիւն և մինչև անգամ վեհութիւն չունենար, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ հաստատ վճռած էր լինում մի բան պաշտպանել:

Բուլբային առաջուց ուրախութիւն էր պատ-
ճառում այն միտքը, թէ ինչպէս այժմ ինքն
իր երկու որդոց հետ կ'երեւայ ու կ'ասէ. «Այ,
տեսէ՞ք՝ ինչ կտրիճներ եմ բերել ձեզ»: Նա մը-
տածում էր թէ ինչպէս կըտանի նրանց Զապո-
րոժիէ — այն ժամանակուայ Ուկրաինայի այս
զինուորական դպրոցը, կըներկայացնի ընկերա-
կիցներին և մտիկ կըտայ թէ ինչպէս նրանք
իր աչքի առաջ քաջաջողութող կըհանդիսա-
նան պատերազմական արուեստի և քէֆի մէջ,
որը նոյնպէս ասպետի առաջին արժանաւորու-
թիւններէից մէկն էր համարում: Սկզբում
ուզում էր որդոցը մենակ ուղարկել, որովհետեւ
անհրաժեշտ էր համարում գնդի նոր կազմա-
կերպութեամբ զբաղուել, որի համար հարկա-
ւոր էր իր ներկայութիւնը, — բայց տեսնելով
որդիներին յաղթահասակ ու առողջ, յան-
կարճ բորբոքուեց իր պատերազմական ոգին և
վճռեց, որ ինքն էլ որդոց հետ գնաց միւսն օրն
ևեթ, թէեւ դրա կարեւորութիւնը իր յամառ
կամքն էր մի միայն:

Առանց մի րոպէ կորցնելու՝ սկսեց պատուէր-
ներ տալ իր ետաւուկին *), որին Տովկաչ էր ա-
նուանում, որովհետեւ իրաւ որ սա նման էր մի
տեսակ սառը մեքենայի, — կռուի ժամանակ ան-

*) Գնդապետի օգնական, հարիւրապետ: Մ. Թ.

վրդով անցնում էր թշնամու շարքերի միջով,
թրովը մաքրելով՝ ասես թէ խմոր էր հուն-
ցում, ինչպէս որ բռնամարտիկը իր համար ճա-
նապարհ է բաց անում: Բուլբայի պատուէրն
այն էր, որ Տովկաչն ազարակում մնայ, մինչև որ
ինքն իմաց կըտայ նրան թէ երբ պէտք է ար-
շաւանքի դուրս գայ: Սրանից յետոյ ինքն ան-
ձամբ գնաց իր կուրենները *) ման ելաւ, մի
քանիսին հրահայեց, որ պատրաստուեն հետը
գնալու, ձիանքը ջրեն, դարի տան և իր
ձին դուրս քաշեն, որին սովորաբար «Վե» էր
անուանում:

— Հապա, տղերք, այժմ քնենք. իսկ էգուց —
բանն Աստուած: Դէ մեզ համար տեղ մի՛
զցիլ. մեզ անկողին պէտք չէ — դուրսը կըքնենք:

Գիշերը դեռ նոր էր պատել երկինքը. բայց
Բուլբան միշտ վաղ էր պառկում: Նա ձգուեց
գորգի վրայ, վրան քաշեց ոչխարի մորթէ մուշ-
տակը, որովհետեւ գիշերուայ օդը բաւական զով
էր, մէկ էլ՝ որովհետեւ Բուլբան, երբ տանն էր
չինում, սիրում էր տաք փաթաթուել: Շու-
տով սկսեց նա խռմիկացնել, և ամբողջ տունը
հետեւեց նրան: Ինչ կար-չկար բախի զանազան

*) Կուրեն (кученъ) կոչւում էին մի մեծ և զանա-
զան մանր տներից բաղկացած շինութիւնները: Մ. Թ.

1542/1540-2013

քունջ ու պուճախում, բոլորը սկսեցին խորմ-
փացնել ու եղանակել: Ամենից առաջ պահա-
պանը քնեց, որովհետև ամենից շատ էլ նա էր
խմել երիտասարդ պարոնների գալու առթիւ:

Միայն խեղճ մօր քունը չէր տանում: Նա
խոնարհել, կպել էր իր՝ կողքէկողք պառկած
սիրելի որդոց գլխատակի բարձին. սանրում էր
նրանց երիտասարդական, անհոգ զզգողւած գան-
գուրները և արտասուքով թրջում: Նայում էր
նրանց իր բոլոր հուժեամբ, նայում էր բոլոր
զգայարանքներով. նա հոգով ու մարմնով ամ-
բողջապէս մի տեսողութիւն էր դարձել և նա-
յելուց չէր կարողանում կշտանալ: Նա սնուցել
էր նրանց իր մայրական կաթով. մեծացրել,
փայփայել էր—և լոկ մի՛ վայրկեան միայն տես-
նում էր նրանց իր աչքի առաջ: «Չաւակներս,
սիրելի զաւակներս, ո՞վ գիտէ՝ ի՞նչ է գալու
գլխներիդ, ի՞նչ է սպասում ձեզ: Ի՞նչ կըլինի,
որ մի՛ շաբաթ գոնէ մոիկ անէի ձեզ», ասում
էր նա, և արտասուքի կաթիլները կանգ էին
առնում խորշոմների մէջ, որ կերպարանափո-
խել էին նրա երբեմն գեղեցիկ դէմքը:

Իրաւ որ նա խղճալի էր՝ ինչպէս աչն կը-
արժաւան դարու ամեն մի կին-մարդը: Նա
մի՛ ականթաբլթ միայն ապրում էր սիրով—մի-
այն կրքի առաջին բորբոքման, խանդավառ երի-

տասարդութեան առաջին եռանդի ժամանակ
միայն—որ ա՜նս իր խտաբարոյ հրապուրիչը
թողեց իրեն՝ թրի համար, ընկերների համար,
գինարբութեան համար: Մարդու երեսը
տարուայ մէջ երկու-երեք օր էր տեսնում,
և յետոյ մի քանի տարի շարունակ նրա համ-
բաւը չէր գալիս: Մարդու հետ տեսնուելու ժա-
մանակն էլ հօ, երբ միասին էին ապրում, ի նչ
կեանք էր նրա կեանքը: Վիրաւորանքներ էր
որ կրում էր, մինչև անգամ ծեծ ուտում: Գը-
գուանքը միայն իբրև ողորմութիւն էր տես-
նում: Նա մի օտարոտի էակ էր աչն անկին աս-
պետների շրջանում, որոնց վրայ քէֆասէր Զա-
պորոժիէն գրել էր իր խիստ կնիքը: Երիտա-
սարդութիւնն առանց վայելչութեան մի րոպէ
միայն փայլեց նրա աչքի առաջ, և նրա գե-
ղեցիկ, գեռափթիթ աչտերն ու կուրծքը թա-
ռամեցին ու ծածկուեցան վաղահաս խորշոմնե-
րով: Ամբողջ սէրը, բոլոր զգացմունքները, ամե-
նը՝ ինչ որ քնքուշ ու խանդավառ բան կաց
կնոջ մէջ, ամենը փոխուեց նրանում մի մայ-
րական զգացմունքի միայն:

Նա եռանդով, կաթողին սիրով, արտասու-
քըն աչքերին, ուրուրի պէս պոտցո էր գալիս
իր զաւակների գլխովը: Որդկերանց, իր սի-
րասուն որդկերանց առնում էն ձեռիցը,

առնում են, որ էլ երբեք չտեսնի նրանց: Ո՞ր գիտէ, գուցէ հենց առաջին կուռի մէջ թաթարը նրանց գլուխը կըկտրի, և ինքը չպիտի իմանայ թէ՛ սրտեղ են ընկած նրանց զէն զըցած մարմինները, որ կտցահարելով կըքրքրի ճանապարհի գիշատիչ թռչունը, և որոնց ամեն մի կտորիկի, ամեն մի կաթիլ արիւնի համար ամեն բան կըտար աշխարհումս: Հեկեկալով նաչում էր նրանց աչքերին, որ ամենակարող քունն արդէն սկսել էր փակել, և մտածում էր. «Թերեւս, Բուլբան որ զարթնի, ճանապարհ ընկնելը մի-երկու օրով չետածգի: Կարելի է նրա համար միտքը դրեց այդպէս շուտով գնալ, որ շատ էր խմել»:

Լուսինը երկնքի բարձրութիւնից վաղուց արդէն լուսաւորում էր քնողներով լիքը բակը, ուռիների խիտ ծառախումբը և բարձր մոլիստը, որի մէջ թաղուած էր բակը շրջապատող ցանկապատը: Նա դեռ շարունակ նստած էր սիրելի որդոց գլխավերեւում, մի բոպէ անգամ աչքը նրանցից չէր հեռացնում և քնելու վրայ չէր էլ մտածում: Զիանքն արդէն, լուսաբացի մօտենալն զգալով, բոլորը նստոտեցին խոտի վրայ և դադարեցին ուտելուց. ուռենիների վերին տերեւներն սկսեցին սօսաւել, և սօսաւող հոսանքը ճիւղերի վրայով կամաց-կամաց

իջաւ գէպի տակը: Նա մինչև լոյս նստած մընաց և բնաւ խոնջացած չէր զգում իրեն և ներքուստ ցանկանում էր, որ գիշերը, որ քան կարելի է, դեռ երկար տևի: Պաշտից սլացաւ յովտակի զիլ խրխինջը. կարմրագոյն շերտերը պայծառ փայլեցին երկնքի երեսին:

Բուլբան յանկարծ սարթնեց ու վեր թռաւ տեղից: Նա շատ լաւ մտաբերում էր, ինչ որ նախընթաց օրը պատուիրել էր:

— Ղէ՛հ, տղերք, հերիք քնէք: Ժամանակն է. վեր կացէք, վեր: Զիանքը ջրէք: Պառնուն ուր է (այսպէս էր սովորաբար կոչում իր կնոջը): Շուտ արա, պառաւ. պրծիր, ուտելու բան տուր մեզ. առաջներիս մեծ ճանապարհ կալ:

Խեղճ պառաւը, վերջին յոյսը կտրած, սըրտաբեկ քարշ եկաւ գէպի խրճիթը: Մինչդեռ նա, արտասուքն աչքերին, պատրաստում էր ինչ որ նախաճաշիկի համար հարկաւոր էր, Բուլբան իր հրամաններն էր տալիս, գոմի մէջ դէս ու դէն էր ընկնում և իր զաւակների համար անձամբ ընտրում ամենալաւ զարդարանքներն ու սարքերը:

Բուրսակները *) յանկարծ կերպարանափոխուեցան: Նրանց ոտքերին առաջուայ կեղտոտ

*) Բուրսա կոչում էր Աիւի հոգեւոր զպրօցը, որի աշակերտները բուրսակ էին ասում: Մ. Թ.

կօշիկների տեղը արծաթի պաշտերով, կարմիր սեկէ կօշիկներ երևացին. շալուարները, Սև ճովի լաչնութեամբ՝ հազար ու մի ծալքերով ու փութերով, ձիգ կապած էին խոնջանով. խոնջանից պնդացրած էին փոկեր՝ փնջուխների և չիբուխի միւս զանգուլակների հետ: Կրակի պէս պայծառ՝ ալ գոյնի մահուդ կազակինի *) վրայից մէջքներին նախշուն դօտի էին կապած. տաճկական քանդակազարդ ատրճանակները գօտու մէջ խրած. թուրը կողքներիցը կախ՝ չխչխկում էր ոտներին զիպէլով: Նրանց զեռ քիչ արեառ զէմքերը գեղեցկացել ու սպիտակել էին. նորածիլ սև բեղերը, այժմ, ասես, աւելի պայծառ շուք էին տալիս երևանների սպիտակութեանն ու երիտասարդական առողջ ու զրւարթ գոյնին: Ոսկեթել ծայրով մորթէ գդակները գլուխներին՝ սիրունատես էին նրանք: Խեղճ մայր. նրանց որ տեսաւ, մի խօսք անգամ ասել չկարողացաւ, և արտասուքի կաթիլներն աչքերի մէջ սառան, մնացին:

— Դէ տղերք, ամեն բան պատրաստ է. էլ ուշացնել պէտք չէ, — ասաց վերջապէս Բուլբան: — Այժմ քրիստոնէական սովորութեամբ, ճանապարհ ընկնելուց առաջ, ամենքս պէտք է նստենք:

*) Կազակների կարճ վերնազգեստ: Ծ. թ.

Ամենքը նստեցին, մինչև անգամ դռների մօտ պատկանքով կանգնած ծառաներն էլ:

— Այժմ, մայր, օրհնիր զաւակներիդ, — ասաց Բուլբան: — Խնդիր Աստուծուց, որ քաջ պատերազմող լինին, միշտ պաշտպանեն ասպետական պատիւը, միշտ Քրիստոսի հաւատի համար պաշտպան կանգնեն. ապա թէ ոչ, կորչեն ու նրանց հետքն անգամ չմնայ աշխարհիս երեսին: Ձեր մօրը մօտեցէք, երեխայքս: Մայրական աղօթքը ծով ու ցամաքում փրկու՞մ է մարդուս:

Մայրը, թոյլ ինչպէս մայր, զրկեց նրանց, երկու փոքրիկ խաչ հանեց և հեկեկալով վզներն անց կացրեց.

— Սուրբ Աստուածածինը... պահի՛ւ-պահի՛ւ պանի ձեզ... Չմոռանաք ձեր մօրը, որդիքս... մի խաբարիկ էլէ ուղարկէք...: Նա այլ ևս չկարողացաւ շարունակել:

— Դէ զնանք, տղերք, — ասաց Բուլբան:

Դռանը պատրաստ կանգնած էին թամբած ձիանքը: Բուլբան թռաւ իր «Ղեի» վրայ, որ կատաղութեամբ տատանուելով՝ մէջքը կռացրեց, զգալով վրան քսան պուդանոց բեռը, որովհետև Բուլբան չափազանց ծանր և հաստամարմին էր:

Մայրն որ տեսաւ՝ իր որդիքն էլ՝ ձի հե-

Ծան, վրայ ընկաւ դէպի փոքր որդին, որի
դէմքի վրայ աւելի էր մի տեսակ քնքշութիւն
երևում. նրա ասպանդակից բռնեց, թամբիցը
կտրաւ և, յուսակտուր կերպարանքով, ձեռիցը
բաց չէր թողնում: Երկու չաղթանդամ
կազակ զգուշութեամբ վերցրին նրան ու
խրճիթը տարան: Բացց երբ բալի դռներից
դուրս եկան, նա իր տարիքին անհամապա-
տասխան արագութեամբ, ինչպէս մի սրընթաց
այծեամ, դուրս վազեց դարբասից և աներեւա-
կացելի ուժով կանգնեցրեց ձին ու որդիներից
մէկին գրկեց մի տեսակ խելացնոր, անզգայ
խանդաղատանքով: Նրան դարձեալ տարան:

Երիտասարդ կազակները յուզուած էին ճա-
նապարհ գնում և արտասուքները զսպում
էին, վախենալով իրենց հօրից, որը, սակայն,
իր կողմից նոյնպէս մի քիչ շփոթուած էր,
թէ և աշխատում էր ցոյց չտալ: Օրը միգա-
մած էր. կանաչը փայլում էր պայծառ. թըռ-
չունները մի տեսակ աններդաշնակ ճըճւում
էին: Նրանք բաւական առաջ գնալով՝ ետ նա-
ցեցին: Իրենց ագարակը կարծես թէ գետնի-
տակն էր մոել, իրենց համեստ տնակից միացե-
ալով ծխաններն էին երևում գետնի երեսին, մէկ
էլ միայն ծառերի կատարները, ծառերի, որոնց
ճիւղերի վրայով սկիւռի պէս մագլցում էին

իրենք. մի միայն հեռաւոր մարգագետինն էր
դեռ փռուած առաջներին, մարգագետինը,
որի վրայ նայելով՝ կարող էին մտաբերել
իրենց կեանքի ամբողջ պատմութիւնը, այն
տարիքից սկսած, երբ թաւալ էին գալիս նրա
ցօղալից արօտի վրայ, մինչև այն տարիքը,
երբ սպասում էին այնտեղ սևայօն կազակու-
հուն, որ, իր երկու առողջ ու առողջ ոտիկ-
ների օգնութեամբ, վեհերկոտ թռչտում էր
մարգերի վրայով:

Ահա մի միայն ջրհորի վրայի ձողն է, որ
մի սալի անիւ ծայրիցը կապած՝ մենաւոր
դուրս է ցցւում երկնքի երեսին: Նրանց անց
կացած դաշտավայրը հեռուից արդէն սարի
պէս է երևում և իր ետևում ծածկել է ամեն
բան: Մնաք բարով և մանկութիւն, և խաղեր,
և ամէն բան, և ամէն բան:

Բ.

Երեք ձիաւորներն էլ ճանապարհը լուռ ու
մունջ էին գնում: Մերունի ծարասն անցած-գնա-
ցած օրերի մասին էր մտածում, — նրա աչքի
առաջից անցնում էր իր երիտասարդութիւնը,
իր տարիքը, այն տարիքը, որի համար միշտ ող-
բում է կազակը, որ ցանկանում է իր ամբողջ

կեանքը միայն երիտասարդութիւն լինի: Նա մտածում էր թէ իր առաջուայ ընկերակիցներինց համ կըհանդիպի Սեչում. մէկ-մէկ համարում էր թէ որոնք մեռել են արդէն և որոնք կենդանի են դեռ ևս: Արտասուքը հեղինկ ոլորուեց նրա բբի վրայով, և ալեգարդ գլուխը վնասութեամբ կախ ընկաւ:

Որդիքն ուրիշ մտքերով էին զբաղուած: Այժմ իդէպ է մի բան ասել նրա որդոց մասին:

Տասներկու տարեկան հասակում նրանց Կիւնի ճեմարանն էին տուած, որովհետեւ այն ժամանակուայ բոլոր պատուաւոր իշխանաւորները անհրաժեշտ էին համարում երեխաներին կրթութիւն տալ, թէև այդ կրթութիւնը նրա համար էր միայն տրոււմ, որ յետոյ բոլորովին մոռանան: Դպրոց մտնելու ժամանակ նրանք, ինչպէս և բոլոր մանուկները, ազատութեան մէջ մեծացած վայրենի էին: Դպրոցում արդէն սովորաբար մի փոքր տաշոււմ, կոկոււմ էին և մի տեսակ ընդհանուր բան ձեռք բերում, որ իրար նման էր դարձնում նրանց: Մեծը՝ Սատապը իր ասպարէզը նրանով սխեց, որ հենց առաջին տարին ուսումնարանից փախաւ: Նրան յետ դարձրին, սարսափելի կերպով ձաղկեցին ու նստեցրին, գիրքը ձեռը տուին: Նա չորս անգամ իր այբբենարանը գետնի տակ

թաղեց, չորս անգամ էլ անհոգի կերպով նրա կաշին քերթեցին և նրա համար նորը գնեցին: Բայց անկասկած հինգերորդ անգամ էլ նոյնը կըկրկնէր, թէ որ հայրը հանդիսաւոր խոստում չանէր, որ՝ եթէ նա ճեմարանում բոլոր ուսմունքները չսովորի-պրծնի, ամբողջ քսան տարի վանքի փոքրաւոր կըդարձնի նրան և այդ փոքրաւորութեան մէջ կըպահի, և թէ նա է՛լ յաւիտեան չի տեսնիլ Ձապորոժիէն: Հետաքրքիր է, այս ասում էր հենց մի և նոյն Տարաս Բուլբան, որ հայհոյում էր ամբողջ ուսումնի ու գիտութիւնը և, ինչպէս արդէն գիտենք, որդիներին խորհուրդ էր տալիս ուսումով չպարապել: Այդ օրից Սատապն արտասովոր ջանքով սխեց ձանձրալի գիրք ձեռն առնել և շուտով լաւագոյն աշակերտների շարքն անցաւ:

Ուսման այն ժամանակուայ տեսակը խիստ տարբերոււմ էր կեանքի եղանակից: Այդ սքոլաստիկ քերականական, ճարտասանական ու տրամաբանական նրբութիւնները բնաւ չարակցութիւն չունէին ժամանակի հետ, երբէք չէին զործադրոււմ ու կրկնոււմ կեանքի մէջ: Ոչ մի բանի չէին կարող պէտք դալ նրանց թէկուզ մինչև անգամ նուազ սքոլաստիկական

գիտելիքները: Նոյն իսկ այն ժամանակուայ գիտնականներն ուրիշներից աւելի տգէտ էին, որովհետեւ կեանքի փորձից բոլորովին հեռացած էին: Այս ամենը, նամանականդ հոգեւոր դպրոցի այն հասարակապետական կազմակերպութիւնը, երիտասարդ, առողջ, առողջ մարդկանց այն ահագին բազմութիւնը, հարկաւ ուսումնարանից բոլորովին դուրսը գործունէութիւն պէտք է ներշնչէր նրանց: Մի կողմից վատ պահպանելը, կամ քաղցով յաճախ պատժելը, միւս կողմից այն բազմութիւ կարիքները, որ զարթնում են զուարթ, առողջ, սւժեղ պատանու մէջ, այս ամենը միանալով ծնում էր նրանց մէջ այն անվեհեր ձեռնամխութեան ոգին, որ յետոյ զարգանում էր Զապորոժիէում: Դպրոցի քաղցած աշակերտները չափիփում էին Կիւի փողոցները և ստիպում ամենքին, որ զգոյշ լինին: Շուկայում նստած առևտրական կանայքը անց կացող բուրսակին տեսնում էին թէ չէ, ձեռքերով իրենց կարկանդակները, բլիթներն ու դրմի կորիզները միշտ ծածկում էին, ինչպէս արծիւներն իրենց ձագերին: Դասապետ աշակերտը, որի պարտականութիւնն էր հակել իր տեսչութեան տակ գտնուած ընկերներով վրայ, վարտիքի մէջ այնպիսի սարսափելի դժբախտներ էր ունենում, որ միջին կարող էր

բաց-բերան առևտրական կնոջ ամբողջ խառնութիւն տեղաւորել:

Այս դպրոցը բոլորովին առանձնացած աշխարհ էր կազմում: Ահագի և ռուս ազնուականներից բաղկացած բարձր շրջանի մէջ մտնել չէին թողնում նրանց: Նոյն իսկ նահանգապետ (վոյեպոյա) Ադամ Կիսելն էլ, չնայելով ձեմարանին ցոյց տուած իր հովանաւորութեանը, հասարակութեան մէջ նրանց չէր մտցնում և հրամայում էր աւելի խիստ պահել նրանց: Սակայն այդ հրահանգն աւելորդ էր բոլորովին, որովհետեւ տեսուչն ու վարժապետ-աբեղաները ճիշդուտ ու մտրակ չէին խնայում, և շատ անգամ ձաղկող ծառաները, նրանց հրամանով, այնպէս անխիղճ ճիպոտում էին իրենց դասապետներին, որ սրանք մի քանի շաբաթ վարտիքները քորքորում էին: Բայց շատերի համար այդ ծեծը բոլորովին ոչինչ էր, շատ շատ՝ պղպեղով համեմած լաւ արագից մի քիչ աւելի բան էր թւում. ուրիշներին վերջապէս խիստ ձանձրացնում էր այդ անդադրում ծեծ ու թակը, և նրանք փախչում էին Զապորոժիէ, եթէ միայն կարողանում էին ճանապարհը գտնել, և եթէ կիսաճանապարհին չէին բռնուում նրանց:

Ստապ Բուլբան, չնայելով որ մեծ ջանքով

սկսեց տրամաբանութիւն և մինչև անգամ աստուածաբանութիւն սովորել, բայց ոչ մի կերպով չէր կարողանում այդ անգութ բրածեծից ազատուել: Բնական է, որ այս ամէնը պէտք է նրանց մէջ զարգացնէր մի տեսակ խիստ և հաստատուն բնաւորութիւն, որ կազմակերպի յատկանիշն է եղել միշտ: Օստապը միշտ ամենալաւ ընկերներից մէկն էր համարուում: Քիչ կըստասէր, որ նա ուրիշներին առաջնորդէր մի յանդուգն ձեռնարկութեան—որեւէ մէկի աչգին կամ բանջարանոցը պրծնուելու. բայց, դրա փոխանակ, միշտ նա էր լինում առաջիններից մէկը, որոնք ժողովուում էին որեւէ քաջայանդուգն բուրասկի դրօշակի տակ, և երբէք, ոչ մի դէպքում իր ընկերներին չէր մատնում: Ոչ մի մշտական ու բրածեծ չէր կարող ստիպել նրան, որ այդ անի: Նա խիստ ու ժուժկալ էր ուրիշ ամեն ցանկութիւնների և դրդումների վերաբերմամբ, բացի պատերազմից և զբօսազուարթ խրախմանքից. զոնէ ուրիշ բանի մասին համարեա չէր մտածում երբէք: Նա պարզասիրտ էր իր հաւասարների հետ. բարի էր, ինչպիսի բարութիւն որ կարող էր ունենալ մի այդպիսի բնաւորութեան տէր մարդ, այն էլ այդպիսի ժամանակներում: Նա խորը զգացուեց մօր արտաւարքից, և այս էր միայն, որ յուզում էր

նրան և ստիպում զլուսը քաշ անել:

Նրա կրտսեր եղբայր Անդրէն մի փոքր աւելի վառ և մի տեսակ աւելի զարգացած զգացմունքներ ունէր: Նա ուսանում էր աւելի սիրով և առանց ոյժերը լարելու, ինչպէս սովորաբար ձեռնամուխ է լինում ծանր և զօրեղ բնաւորութեան տէր անձը: Իր եղբորից աւելի հնարագէտ էր. շատ անգամ բաւական վտանգաւոր ձեռնարկութեան առաջնորդ էր հանդիսանում և երբեմն իր հնարագէտ մտքի շնորհիւ կարողանում էր պատժից խոյս տալ, մինչդեռ նրա եղբայր Օստապը, մի կողմ թողնելով ամենայն հոգս, վերարկուն հանում և գետնին պռուկում էր ու բնաւ չէր մտածում, որ ներում խնդրի: Անդրէն նոյնպէս պասպկում էր քաջազործութեան ծարաւով, բայց մի և նոյն ժամանակ նրա հոգուն մատչելի էին և ուրիշ զգացմունքներ: Տասնութ տարին նոր էր անց կացրել, որ սիրոյ կարիքը կենդանի կերպով բորբոքուեց նրա մէջ: Կինն աւելի յաճախ սկսեց երեւան գալ նրա վառ ցնորքների մէջ. փիլիսոփայական հակաձառութիւնները լսելիս՝ ամենայն ըրպէս նա կին էր տեսնում՝ կայտառ, սեւաչեաց, քնքուշ կին: Նրա աչքի առաջ երեւում էին կնոջ շողշողուն, առաձգական կուրծքը, ամբողջապէս հոլանի կռները: Նոյն իսկ կանացի կայտառ, կու-

սական և միանգամայն ուժեղ անդամների շուրջը կպած զգեստից մի տեսակ անասելի հեշտասիրութիւն էր շնչում նրա ցնորքների մէջ։ Նա պատանեկան խանդավառ հոգու այս շարժումները խնամքով թաքցնում էր ընկերներից, որովհետեւ այն դարում կազակի համար ամօթ ու անպատուութիւն էր, կռիւ չտեսած, կնոջ ու սիրոյ մասին մտածել։ Վերջին տարիներն Անդրէն ընդհանրապէս քիչ անգամ էր առաջնորդ դառնում որեւէ խմբի, այլ աւելի մէն-մենակ շրջում էր Վիւի՝ բալի աջգիւնների մէջ թաղուած որեւէ առնձնացած ոլոր-մոլոր փողոցով, ցածրիկ տների միջին, որոնք հրապուրիչ կերպով դէպի փողոցն էին նայում։ Երբեմն մտնում էր նա և արխատկրատների փողոցը, այժմեան Հին-Վիւի մէջ, ուր ապրում էին մալոռուս և լեհացի ազնուականները, և տները մի փոքր ինքնահաճ ճաշակով էին շինուած։

Մի անգամ, երբ նա քշուած-վերացած երկար մոիկ էր անում, քիչ մնաց՝ մի լեհացի պանի *) կառք վրայովն անցնի, և սայլորդի նրստարանում նստած՝ զարհուրելի բեղերով կառապանը խարազանով կարգին շրպպացրեց նրան։

*) Լեհացի ազնուական, — տէր, պարոն։ Մ. Թ.

Երիտասարդ բուրասի արիւնը գլխին խփեց. նա կատաղի համարձակութեամբ իր հզօր ձեռքով ետի անուից բռնեց ու կառքը կանգնեցրեց։ Բայց կառապանը վախենալով, որ իր արարմունքն իրեն հեծան չինատիլ, ձիաներին մորակեց, ձիանքը դուրս խլուեցան, և Անդրէն, որ բարեբախտաբար կարողացել էր ձեռքը յետ քաշել, երեսի վրայ գետին շրմիաց՝ ուղիղ ցեխի մէջ։ Մի լիահնչիւն, ներդաշնակ ծիծաղ լսուեց նրա գլխի վերեւում։ Աչքը բարձրացրեց նա և տեսաւ պատուհանի առաջ կանգնած մի սևահեր կին, որ՝ գեղեցիկ էր՝ չգիտեմ, ինչի նման, սևաչեաց և սպիտակ՝ ինչպէս արեգակի վաղորդեան կարմրութիւնից շառագունած ձիւնը։ Գեղեցկուհին ծիծաղում էր ի բոլոր սրտէ, և ծիծաղը մի տեսակ փայլուն ոյժ էր տալիս նրա շլացուցիչ գեղեցկութեանը։ Անդրէն շշկլուած մնաց, նա ինքն իրեն բոլորովին կորցրած՝ նայում էր այդ կնոջը, մտամոլոր սրբելով երեսի ցեխը, որի մէջ աւելի ևս շաղախուեց։ Ո՞վ էր արդեօք այդ գեղեցկուհին։ Նա փորձեց իմանալ տանը ծառայող մարդկանցից, որոնք, ձոխ հազնուած, խմբով կանգնած էին քակի դռանը ու շրջապատել մի երիտասարդ փանդիւ ածողի, բայց ծառաները նրա ցեխոտած

ռեխը որ տեսան, քրքիջ բարձրացրին և նրան պատասխանի արժանի չհամարեցին: Վերջապէս նա իմացաւ, որ դա Կոմիտայի ժամանակաւորապէս Կիւ եկած՝ վոյեւոդայի աղջիկն է: Հետեւեալ գիշերը հենց, բուրսակներին միացն յատուկ յանդգնութեամբ, նա ցանկապատի վրայոցով ներս մտաւ այգին, բարձրացաւ ծառը, որի ճիւղերը, չորս կողմը տարածուած լինելով, հենց տան կտուրի վրայ էին իջնում: Ծառից վերեկաւ տանիքի վրայ և բուխարու ծխնելոցի միջով ներս սողաց ուղղակի գեղեցկուհունջարանը, ուր նա այդ ժամանակ, ճրագի առաջ նստած, ականջներից թանգազին գինդերըն էր հանում:

Գեղեցիկ լեհացի աղջիկն իր առջև որ մի անծանօթ մարդու չտեսաւ, այնպէս վախեցաւ, որ մի խօսք անգամ ասել չկարողացաւ: Բայց երբ տեսաւ, որ բուրսակն ականոր կանգնած էր մնացել և վախիցը չէր համարձակուում տեղից շարժուել, երբ իմացաւ, որ նա մի և նոյն տղան է, որ իր աչքի առաջ փողոցում գետնին զրկուց, ծիծաղն էլի չկարողացաւ բռնել: մանաւանդ որ Անդրէի դէմքի վրայ ոչ մի զարհուրելի բան չկար, — նա շատ սիրունատես տղայ էր: Գեղեցկուհին ի սրտէ ծիծաղում էր և երկար զուարճանում նրանով: Նա՛ իբրև լե-

հացի կին՝ մի թեթևալիկ աղջիկ էր, բայց նրա աչքերը, հրաշալի թափանցիկ աչքերը մշտնջենաւորութեան նման երկար հալեացք էին ձգում: Բուրսակը չէր կարողանում տեղից շարժուել և շուարած, տեղումը մեխուած էր մնացել, երբ վոյեւոդայի աղջիկը համարձակ մօտեցաւ նրան, իր շողշողուն ապարօշը նրա գլխին դրեց, շրթունքներից կախարեց գինդերը և վրան ձգեց իր՝ ոսկեկար դրասանգներով զարդարուն մարմնաշէ թափանցիկ կրծկալը: Նա զարդարում էր բուրսակին և նրա գլխին հազար ու մի խաղ էր խաղում մանկական արձակ համարձակութեամբ, որ յատուկ է թեթևամիտ լեհացի կանանց, որը և աւելի մեծ շփոթութեան մէջ ձգեց խեղճ տղային: Վերջինս ծիծաղելի պատկեր էր ներկայացնում, բերանաբաց և անշարժ նրա շրացուցիչ աչքերին նայելով:

Գռան մօտ մի թրխկոց լսուեցաւ: Թրխկոցը գեղեցկուհու մէջ երկիւղ զարթեցրեց, և նա հրամայեց բուրսակին, որ իր մահճակալի տակ պահուի: Բայց հենց որ վրդովմունքն անցաւ, ձայն տուեց իր թաթար գերի նաժշտին և հրամայեց, որ զգուշութեամբ պարտեզ տանի նրան և այնտեղից ցանկապատի վրայով ձանապարհ դնի: Բայց մեր բուրսակն այս ան-

դամ՝ աչնքան բախտաւոր կերպով անց չկացաւ, —
ղարթնած պահապանը կարգին շրմիացրեց նը-
րա ոտներին, և հաւաքուած սպասաւորները
երկար արդէն ծեծում էին նրան փողոցում,
մինչև որ արագընթաց ոտները փրկեցին նրան:

Սրանից յետոյ տան մօտովն անցնելը խիստ
երկիւղալի էր, որովհետև վոյեռօղացի սպասա-
ւորները շատ բազմաթիւ էին: Նա կաթոլի-
կաց եկեղեցում մի անգամ էլ տեսաւ զեղեցկու-
հուն: Սա նկատեց նրան և շատ հաճելի կեր-
պով ժպտաց նրան՝ իբրև հին ծանօթի: Նա մի
անգամ էլ տեսաւ այդ աղջկան, և ապա Կով-
նոյի վոյեռօղան շուտով մեկնեցաւ, ու զեղեցիկ,
հրապուրիչ թխիկի տեղը՝ պատուհաններից ինչ-
որ հասույիկ դէմք էր դուրս նայում:

Ահա ինչի մասին էր մտածում Անդրէն՝
գլուխը կախ արած և աչքերը ձիու բաշին
դրած:

Մինչաչա-մինչաչա՝ տափաստանը վաղուց
արդէն նրանց բոլորին իր կանաչ գիրկն էր
ընդունել և բարձր խոտը շրջապատել, ծած-
կել էր նրանց, և միայն կազակների սև զգակ-
ներն էին մերթ-ընդ-մերթ երևում խոտի մէջ:

— Դէ՛, դէ՛, ի՞նչ էք այդպէս լռուել,
ասաց վերջապէս Բուլբան, սթափուելով իր
մտածմունքներից: — Հենց իմանաս, սև ու սուգ

մտած լինինք: Դէ՛ շո՛ւտ, շո՛ւտ. բոլոր մըս-
մտութենեղ մի հետով քամուն տուէք: Բերան-
ներդ առէք չիբուխներդ, ու ծխենք. ձիաններին
ասպանդակէք ու այնպէս թռչենք, որ թռչու-
նըն էլ իր թևով ետևներիցս հասնել չկարո-
ղանաց:

Նւ կազակները, ձիանների մէջքին մի
փոքր առաջ թեքուելով, կորան խոտի մէջ:

Այլ ևս սև զգակներն է՛լ կարելի չէր տես-
նել. մի միայն ճմրուած խոտի կաջծակի նման
արագաթռիչ ախոսն էր ցոյց տալիս նրանց
արշաւը:

Արեգակը վաղուց դուրս էր նայում պար-
զած երկնքի երեսից և իր կենդանարար, ջեր-
մացուցիչ լոյսը սփռում տափաստանի վրայ:
Մի ակնթարթում ցնդուեց կազակների հոգու
բոլոր նսեմն ու թմբիրը: Նրանց սրտերը
թրթռացին, ճխացին ինչպէս թռչուններ:

Քանի առաջ էին զնում, տափաստանն
աւելի ու աւելի զեղեցկանում էր: Այն ժա-
մանակ ամբողջ հարաւը, այն ամբողջ տարա-
ծուլ թիւնը, որ կազմում է այժմեան Նովո-Ռո-
սիան (Նոր-Ռուսիա), մինչև նոյն իսկ Սև ծովը,
կուսական կանաչ անապատ էր: Արօրն երբէք չէր
անց կացել վայրի բոցների անսահման ալիքների
միջով: Մի միայն ձիանքն էին, որ՝ արօտի մէջ

Ծածկուած ինչպէս անտառում՝ կոխոտում էին խոտերը: Բնութեան մէջ ոչ մի բան չէր կարող դրանցից աւելի սիրուն լինել: Նրկրի ամբողջ մականերուց թը մի կանաչ-ոսկեգոյն օվկիան էր ներկացանում, որի վրայ շաղ էին ընկած միլիոնաւոր գոյնզգոյն ծաղիկներ: Խոտի բարակ ու բարձր ծղօտների միջով աչքի էր ընկնում երկնագոյն, կապույտ ու բաց մանիշակագոյն ծառաքը. դեղին մոշէնին վեր էր ցցում իր բրգաձև կատարը. սպիտակ առուոյտն իր հովանոցաձև գլխերով երկններին փայլում էր. Աստուած գիտէ ո՛ր տեղից եկած ցորենն իր հասկն էր լցնում խիտ արօտի մէջ: Գրանց բարակ արմատների մօտով, վզերը երկարացրած, դէս ու դէն էին սորում կաքաւները: Օղը լցուած էր հաղար ու մի թռչունների ծլլոցով: Բազէները, թւերը փռած և աչքերը խոտին սեւոյած անշարժ, ահագին բազմութեամբ ամպի նման բռնել էին երկնքի երեսը: Մի կողմում վայրենի սագերի շարժուող երամի ձայնը արձագանգ էր տալիս, Աստուած գիտէ, ո՛ր հեռաւոր լճի երեսին: Խոտի միջից, թւերը համաչափ ձօճելով վեր էր բարձրանում ուրուրը և շքեղութեամբ լողում կապուտակ ալիքների մէջ: Հրէն կորաւ նա բարձրութեան մէջ և սեին է տալիս ինչ-

պէս մի կէտ: Հրէն թւերը շուռ տուեց նա, շուռ եկաւ և շողշողաց արևի դիմաց... Գրո'ղի տարած տափաստան, ի՛նչ զեղեցիկ ես:

Մեր ճանապարհորդները մի քանի րոպէ միայն կանգ էին առնում ճաշելու համար. այդ ժամանակ նրանց հետ զնացող տասը կազակից կազմուած զօրաբաժինը ձիուց իջնում էր և բաց անում արաղով լցրած փայտէ սրուակներն ու զրմակները, որ ամանի տեղ էին զործ ածում: Միայն հաց ու ճարպ կամ կորժ էին ուտում և մի մի բաժակ յմիայն խմում լոկ կազդուրուելու համար, որովհետև Տարաս Բուլբան ճանապարհին երբէք թոյլ չէր տալիս աւելի խմել, և մինչև երեկոյ շարունակում էին ճանապարհը:

Նրեկոյեան ամբողջ տափաստանը բոլորովին փոխւում էր: Արեգակի վերջին պայծառ արտափայլումները սփռւում էր նրա ամբողջ գոյնզգոյն տարածութեան վրայ, որ հետզհետէ մթնում էր, այնպէս որ երևում էր թէ ինչպէս ստուերը սահում էր նրանց վրայով, և նրանք մուգ կանաչ գոյն էին ստանում: Գոլորշիներն աւելի թանձր էին բարձրանում. ամեն մի ծաղիկ, ամեն մի խոտիկ բուրմունք էր արձակում, և ամբողջ տափաստանը ծխում էր անուշահոտութեան ծովի մէջ: Մութ կա-

պոչտ երկնքի երեսին, ասես, հսկայական վըր-
ձինով վարդագոյն-ոսկեղէն շերտեր էին քաշած.
Թեթեւ, թափանցիկ ամպերը կտոր-կտոր սալի-
տակին էին տալի մէկ-մէկ, և ամենաթարմ, հը-
րապուրիչ հովիկը, ծովի ալիքների նման, հազիւ
ծածանում էր արօտի երես ու մեղմիկ դիպում
մարդու թշերի: Ամբողջ ցերեկը հնչող երաժշտու-
թիւնը խաղաղում էր և ուրիշ երաժշտութեան
տեղի տալիս: Սատուտիկ սուլող առնէտները որ-
ջերից դուրս էին սողում, ետի թաթիկների վրայ
կանգնում և իրենց սուլոցով տափաստանը
լցնում: ձպուռների ճրճոցն աւելի էր լսելի
լինում: Երբեմն որեւէ առանձնացած լճից
լսում էր կարապի ճիչը և, արծաթի պէս,
արձագանգ տալիս օդի մէջ: Ճանապարհորդ-
ները դաշտերի միջին կանգ առնելով՝ գիշե-
րելու տեղ էին ընտրում. կրակ էին անում
և վրան դնում կաթսան, որի մէջ իրենց հա-
մար կերակուր էին եփում: Շոգին դուրս էր
գալիս և օդի մէջ թեք բարձրանում: Ընթրիք
անելուց յետոյ՝ արօտի մէջ էին թողնում ձի-
անքը՝ ոտները կապած, և իրենք պառկում
էին քնելու: Նրանք ձգւում էին վերարկոսների
վրայ: Վերեւից դիշերային աստղերն էին ուղ-
ղակի նրանց վրայ նայում: Նրանք իրենց
ականջով լսում էին արօտը լցնող միջատների

անհուն բազմութեանը: Պրանց չթիւոցը,
սուլոցն ու կռոցը՝ բոլորը գիշերուայ մէջ
բարձր հնչում էր, դիշերային թարմ օդի մէջ
մաքրւում և մարդու ականջին ներգաշնակ
հասնում: Եթէ ուղեւորներից մէկն ու մէկը տե-
ղից վեր էր կենում, մի առժամանակ կանգնում,
տափաստանը նրան՝ լուսատու ճիճոսների փայ-
լուն կաջճերով սփռւած էր երևում: Երբեմն
դիշերային երկինքը տեղ-տեղ լուսաւորւում էր
մարգագետինների վրայ և գետերի ափերին
կրակ տուած: չոր եղեգնուտի պայծառ-կար-
մրագոյն բոցով, և դէպի հիւսիս թռչող կա-
րապների մութ երամը լուսաւորւում էր ջան-
կարճ արծաթի-վարդի դոյնով, և այն ժամա-
նակ թւում էր թէ կարմիր թաշկինակներ էին
թռչում մութ երկնքի երեսով:

Ճանապարհորդները գնում էին առանց
որեւէ արկածի: Ոչ մի տեղ ծառեր չէին պատա-
հում նրանց. միշտ մի և նոյն անվերջ, մի և նոյն
ազատ-արձակ, գեղեցիկ տափաստանն էր: Ժա-
մանակ-ժամանակ միայն մի կողմում կապուտին
էին տալիս Ղնեպրի ափերով ձգուած հեռաւոր
անտառի կատարները: Մի անգամ միայն Ցա-
րասը որդոցը մատով ցոյց տուեց հեռուն՝
խոտի մէջ սևին տուող մի կէտ, ասելով. «Նա-
յէք, տղերք, հրէն արշաւում է թաթարը»:

Փոքրիկ, բեղաւոր գլխիկը հեռուից ուղղակի նրանց վրայ տնկեց իր նեղլիկ աչքերը, որսկան շան պէս օդը հոտոտեց և այծեամի նման կորաւ, անյայտացաւ, տեսնելով, որ կազակները տասներեք հոգի էին:

— Հապս, ձե՛զ տեսնե՛մ, տղերք, փորձեցէք թաթարի ետեւից հասնել... Լաւն այն է, որ իսկի էլ չփորձէք, ձեր օրումը չէք բռնիլ նրան. նրա ձին իմ «Նւից» արագավազ է:

Բայց և այնպէս՝ Բուլբան, երկիւղ կրելով որևէ տեղ թաքցրած դարանից, զգուշութիւն բանեցրեց: Նրանք ձիանքը քշեցին դէպի մի փոքր գետակ, որ Թաթարկա էր կոչուում և թափուում է Ղանեպրի մէջ, իրենց ձիաններով ջրի մէջ ընկան և երկար լողում էին գետի միջով, որ իրենց հետքը կորցնեն, և ամբողջաբար գալուց յետոյ միայն նորից շարունակեցին ճանապարհը:

Սրանից երեք օր յետոյ արդէն հեռու չէին իրենց մտադրած տեղից: Սղը յանկարծ զովացաւ. նրանք զգացին, որ Ղանեպրը մօտիկ է: Ահա շողշողում է նա հեռուում և մութ շերտի նման բաժանուեց հորիզոնից: Նա իր սառը ալիքներից զով էր փչում և փռում էր աւելի ու աւելի մօտիկ, և վերջապէս երկրի ամբողջ մակերևոյթի կէսը բռնեց: Սա

Ղանեպրի այն տեղն էր, ուր գետը, մինչ այդ խութերով սեղմուած, վերջապէս ազատութիւն էր գտնում և, ծովի պէս ազմկայոյզ, ազատ-արձակ դուրս էր գալիս ամերից. ուր նրա մէջտեղն ընկած կղզիները նրան է՛լ աւելի հեռու էին դուրս մղում ամերից, և նրա ալիքները հարթ գետնի երեսին փռուում, տարածուում էին, չափաւորելով ոչ քարափների և ոչ բարձրութիւնների:

Ազգակները ձիուց վէր եկան, լաստի վրայ ելան և երեք ժամ լաստով գնալուց յետոյ՝ արդէն Խորտիցա կղզու ամերիին էին, ուր գտնուում էր այդ ժամանակ Սեչը, որ այնքան շուտ-շուտ փոփոխում էր իր բնակավայրը:

Խուռն բազմութիւնը ափին հայհոյելով կըռուում էր լաստավարների հետ: Ազգակները ձիանքը կարգի բերեցին. Տարասը շտկուեց, տղամարդի պէս խրոխտ կանգնեց, գօտին աւելի ձիգ կապեց և ձեռքով հպարտ-հպարտ սղալեց բեղերը: Նրա երիտասարդ որդիքը նոյնպէս մի տեսակ երկիւղով և անորոշ զրուարձութեամբ ոտից գլուխ մօտիկ տուին իրենց, և բոլորը միասին մօտն արուարձանը, որ Սեչից կէս վերստ հեռու էր գտնուում: Ներս մտնելու րոպէին նրանց ախանջը խլացրին յիսուն դարբնի կռաններ, որ խփուում էին գետ-

նի մէջ փորուած և չիմով ծածկուած քսան-
հինգ դարբնոցներում: Ուժեղ կաշեգործները
նստած էին փողոցում, սրահների ծածկի տակ,
և իրենց ջլապինդ ձեռքերով եղան կաշի էին
տրորում: Առևտրականները տաղաւարների տակ
նստել էին՝ կաշիքարերի և հրահանների ու
վառօղի կուտակներն առաջներին: Հայը բացել
ու կախ էր արել թանդագին թաշկինակները,
թաթարը շամփուրների վրայ լուլաքեաբաբն
էր պտտեցնում. ջհուտը, վիզը ձգած, արաղ
էր հանում տակառից: Բայց նրանց առաջին
հանդիպողը մի զապորոժցի էր, որ ձեռն ու
ոտը պարզած՝ քնած էր հենց ճանապարհի
մէջտեղում: Տարաս Բուլբան չկարողացաւ կանգ
չառնել և սրտի բերկրութեամբ մտիկ անել
նրան:

— Ս'հ, ի'նչ փառաւոր ձգուել է: Փա'հ, փա'հ,
փա'հ. ի'նչ փարթամ պատկերք է:—ասաց նա,
ձին կանգնեցնելով:

Իրաւ որ զա մի բաւական խրոխտ պատ-
կեր էր: Զապորոժցին առիւծի նման մեկնուել
էր ճանապարհի վրայ: Նա հպարտութեամբ դէն
էր զցած քեաքիւլը, որ գեանի վրայ փռուել,
կէս արշին տեղ էր բռնել: Ալ գոյնի թանդա-
գին մահուդ շալուարը կպրով կեղտոտած էր,
որ ցոյց տայ իր կատարեալ արհամարհանքը
դէպի այդ շալուարը:

Բուլբան, զուարճութեամբ մտիկ անելուց
յետոյ, առաջ անցաւ նեղ փողոցի միջով: Փո-
ղոցը բռնուած էր արհեստաւորներով, որոնք
այգտեղ էին իրենց արհեստը բանեցնում, և
ամեն ազգի մարդկանցով, որոնք լցւում էին
Սեչի այդ արուարձանը: Վերջինս նման էր
մի տօնավաճառանոցի և հազցնում ու կերակ-
րում էր Սեչը, որը քէֆ անել և հրացան
արձակել միայն զիտէր:

Վերջապէս արուարձանն անց կացան և տե-
սան մի քանի այտուղ-այնտեղ ընկած կուրեն-
ներ, որոնք ծածկուած էին չիմով կամ, թաթա-
րական ձեռով, թաղիքով: Մի քանիսի վրայ
դրած էին թնդանօթներ: Ոչ մի տեղ չէին
երևում ոչ ցանկապատ, և ոչ այն ցածրիկ
տնակները՝ դռան առաջ փայտէ ցածրիկ սիւնե-
րի վրայ շինած ծածկերով, որ կային արուար-
ձանում: Փոքրիկ թումբը և կտրտած ծառե-
րով ամրացրած պատնէշը, որ բոլորովին ան-
պահապան էին մնացած, խիստ անհոգութիւն
էին ցոյց տալիս... Մի քանի յաղթանդաւ
էին զապորոժցի, չիբուխն ատամների մէջ, ուղիղ
ճանապարհի վրայ պառկած, բաւական ան-
տարբերութեամբ մտիկ արին նրանց և տեղ-
ներիցը չշարժուեցան: Տարասը որդոց հետ
զգուշութեամբ անց կացաւ նրանց միջով,

ասելով. «Բարո՛վ ձեզ, պաներ»։—«Աստուծո՛ւ բարին էլ ձեզ», պատասխանեցին զապորոժցիները։ Հինգ վերստ տարածութեան վրայ ցրիւ էր եկել ժողովրդի բազմութիւնը։ Այդ բազմութիւնը այստեղ-այնտեղ հաւաքուել, փոքր խմբեր էր կազմել։—Այ, որն է Սեչը. ահա այն օջախը, որտեղից դուրս են թռչում այն բոլոր առիւծի նման հսկարտ ու հզօր մարդիկը. ահա որտեղից է ազատութիւն և կազակութիւն սփռւում ամբողջ Ուկրաինայի երեսին։

Ուղեւորները դուրս եկան մի ընդարձակ հրապարակ, ուր սովորաբար լինում էր խորհուրդը (ռադան)։ Մի շուռ տուած մեծ տակառի վրայ առանց շապկի նստած էր մի զապորոժցի. նա շապկիլ ձեռին բռնած՝ ծանր-ծանր կարկատում էր ծակուած տեղերը։ Նրանց ճանապարհն էլի կտրեց երաժիշտների մի ամբողջ խումբ, որի մէջտեղում պար էր զալիս մի երիտասարդ զապորոժցի, գդակն ականջի վրայ կոտրած և ձեռները վեր բարձրացրած։ Նա միայն գոռում էր. «Շանխով ածէք, սազանդարներ։ Արադ ածա, Թո՛մաս. արադ մի խնայիլ ուղղափառ քրիստոնեաների համար»։ Եւ Թոմասը, որի մէկ աչքի տակը ջարդած էր, ամեն մօտ եկողի համար մի մի

անազին թաս չափում էր անհաշիւ։ Երիտասարդ զապորոժցու այս ու այն կողմում չորս ծերեր իրենց ոտներով բաւական մանր աշխատանքի վրայ էին. քամու պէս մի կողմի վրայ թռչում, ընկնում էին գրեթէ երաժիշտների գլխի վրայ և մէկ էլ յանկարծ ցածանալով՝ սրանում էին կկզած և իրենց արծաթէ պաշտերով արագ ու պինդ խփում էին հոժ կոխկռտած դետին։ Գետինը չորս բոլորում խուլ թնդում էր, և օդի մէջ լսւում էր էր միայն՝ տրա-տա-տա՛, տրա-տա-տա՛։ Քանի գնում էր զապորոժիւնը աճում էր. պարողներին միանում էին և ուրիշները, և ահա գրեթէ ամբողջ հրապարակը ծածկուեց կկզած պարող զապորոժցիներով։ Այս տեսարանը մի խիստ չափշտակիչ-գրաւիչ բան ունէր իր մէջ։ Չէր կարելի առանց ի բոլոր սրտէ զգացուելու տեսնել թէ ինչպէս չբոլոր բազմութիւնը կոտրտում էր այն ամենաազատ, ամենակատաղի պարը, որ պիտին տեսել է երբեք աշխարհը, և որը իր հզօր հնարողների անունով «կազաչկա» է կոչւում։

Տարաս Բուլբան աղաղակեց անհամբերութիւնից և զայրանում էր, որ ձին, որի վրայ նստած էր ինքը, արգելք էր լինում որ ինքն էլ մէջ ընկնի, պարի։ Ոմանք չափազանց

ծիծաղելի էին, որ ոտներով աչնպէս լրջօրէն ու վեհապանձ աշխատում էին: Խիտ զառամածները, թիկնած սիւնին, որից Սեչում սովորաբար կապում էին յանցաւորին, ոտները գետնին էին դոփում և կոխ տալիս: Ինչ տեսակ աղաղակ ու երգ ասես, որ կարող են մարդուս գլխովն անցնել զբօսազուարթ ուրախութեան ընկերին, այստեղ հնչում էին ազատ:

Տարասը շուտով շատ ծանօթ անձերի հանդիպեց: Ստասն ու Անդրէն այսպիսի ողջոյններ էին միայն լսում: «Ա՛, այդ դո՛ւ ես, Պեչերիցա: Բճրով, Կոզոլուպ: Այդ ո՞ր քամին քեզ այստեղ բերեց, Տարաս: Դո՛ւ ինչպէս այստեղ եկար, Դոլոտո: Բճրով, Զաստեժկա: Իսկի մտքովս կ'անցնէ՞ր, որ քեզ այստեղ տեսնեմ, Ռեմեն: Եւ արեւելեան Ռուսիայի ամբողջ քէֆասէր աշխարհից ժողովուած հսկաները պաշարչում էին իրար, և ահա հարց ու փորձեր էին, որ իրար վրայ թափուեցան. «Ո՞նց է Կասեանը. Բորոդաւպա՞ն ոնց, Կոլոպե՞րը ոնց. Պիդսի՞տիկը ոնց», և Տարաս Բուլբան պատասխան էր առնում միայն, թէ՛ Բորոդաւպային կախել են Տոլոպանում. Կոլոպերի կաշին են քերթել Կիզիկիրմենի մօտ. Պիդսիտիկի գլուխը տակառի մէջ աղն են դրել և Ստամբոլ ուղարկել: Գլու-

խը քաշ զցեց Տերունի Բուլբան ու մտախոհ ասաց. «Ափսո՛ս, լաւ կազակ էին»:

Գ.

Արդէն մօտ մի շաբաթ էր, որ Տարաս Բուլբան և իր որդիքը Սեչում էին ապրում: Ստասն ու Անդրէն քիչ էին կարողանում զինուորական կրթութեամբ պարապել, չնայելով որ հայրը յատկապէս խնդրել էր փորձուած ու հմուտ ձիավարների, որ վարժեցնեն նրանց: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ Զապորոժիէում ոչ մի տեսական ուսումնասիրութեան կամ ընդհանուր կանոններ չկային. այնտեղ բոլոր երիտասարդութիւնը դաստիարակւում ու կրթւում էր միայն փորձով, նոյն իսկ կռիւների կրակ ու բոցի մէջ, որոնք այդ պատճառով էլ զրեթէ անընդհատ էին լինում: Կռիւ չեղած ժամանակները կազակները տաղտկալի էին համարում որեւէ կարգ ու կանոն սովորելով պարապել: Շատ քչերն էին օրինակելի զինակազերով պարապում: Նրանք իրենց բոլոր ժամանակը նուիրում էին քէֆի, որ յատկանիշն է հոգեկան ազատութեան բացարձակութեան: Ամբողջ Սեչը մի անսովոր երևոյթ էր ներկայացնում: Դա մի անընդհատ խնջոյք, մի պարահանդէս

էր, որ սկսուած էր աղմկով և իր ծայրը կորցրած էր: Մի քանիսն արհեստներով էին պարապուած. ուրիշները խանութ էին պահուած և առուտուր անում: շատ մասը անաւօտից մինչև երեկոյ քէֆ էին անում, եթէ միայն գըրպաններումը զրնգզրնգում էր կարողութիւնը, և եթէ ձեռք բերած բարիքը մանրավաճառների ու զինեվաճառների ձեռքը չէր անցել դեռ ևս: Այդ ընդհանուր խնջոյքն իր մէջ մի տեսակ կախարհիչ բան ունէր: Դա վշտից խմող զինարբոնների մի ժողով չէր. դա սոսկ ուրախութեան մի կատաղի խրախճանք էր: Ամեն մարդ, որ այստեղ էր գալիս, մոռացութեան էր տալիս ու թողնում՝ ինչ որ մինչ այն հետաքրքրում էր իրեն: Նա, կարելի է ասել, թքում էր իր ամբողջ անցեալի վրայ և Ֆանատիկոսի մոլեռանդութեամբ անձնատուր լինում՝ ազատութեան և իրեն նմանների ընկերութեանը, որոնք ոչ ազգական ունէին, ոչ տուն, ոչ տեղ, բացի ազատ երկնքից և իրենց սրտի ուղած մշտական խնջոյքից: Դրանից էր առաջանում այն կատաղի ուրախ-զուարթութիւնը, որ ոչ մի ուրիշ աղբիւրից չէր կարող բղխել: Խմբով գետնին պռուկած բազմութեան բերանից լսուած զրոյցներն ու զուարճախօսութիւններն այնքան ծիծաղաշարժ էին լինում և այնպիսի խորը

ծաղրածութեամբ լի, որ մարդ պէտք է միայն զապորոժու պաղարիւն կերպարանքն ունենար, որ իբրոյր սրտէ չծիծաղէր: Դա արբեցողներով լցուած մի գինեւուն չէր, ուր մարդս, ուրախութեան մռայլ խեղաթիւրուած զծաղրութեամբ, անմտաբար մոռացութեան է տալիս իրեն. դա դպրոցական ընկերների մի մտերիմ շրջան էր: Տարբերութիւնն այն էր միայն, որ փոխանակ նստելու և գրացոյցը *) ձեռին՝ վարժապետի տուած տափակ, անբովանդակ դասերը լսելու, նրանք հինգ հազար հոգով ձիու վրայ նստած՝ ասպատակ էին սըփ-ուում. մարգագետնի փոխանակ, ուր գնտակ էին խաղում, ունէին անաղաշտպան, անխնամ թողած սահմաններ, որոնց առաջ թաթարն իր արագընթաց ոտների հունարն էր ցոյց տալիս, և թիւրքն՝ իր կանաչ չալմացով՝ նայում էր անշարժ և դժնահայեաց: Տարբերութիւնն այն էր, որ, դպրոցում նրանց միացնող բռնի կամքի փոխանակ, նրանք իրենք իրենց յօժար կամքով թողնում էին իրենց հօրն ու մօրը և հայրական տնից փախչում. այստեղ նրանք

*) Հին ժամանակ աշակերտների ձեռքը կարդալու ժամանակ մի փոքրիկ փալտ էին տալիս, որ կարդալիս փալտով բառերը ցոյց տան և մատով գիրքը չկեղտոտեն: Այդ փալտը կոչւում էր գրացոյց կամ գրոց: Ծ. թ.

էին միայն լինում, որոնց վրին արդէն փաթաթուել էր սթարանը և որոնք տոգոյն մահուան փոխանակ՝ կեանք էին տեսել, և կեանքն իր բոլոր սանձարձակ զուարճութեամբ, այստեղ նրանք էին միայն լինում, որոնք ազնիւ սովորութեամբ գրպաններում մի կոպէկ անդամ չէին կարող պահել. այստեղ նրանք էին միայն լինում, որոնք մինչև Սեչ գալը մի ոսկին մեծ հարստութիւն էին համարում, որոնց գրպանը, կտալառու ջնուգների շնորհիւ, կարելի էր շուռ տալ՝ առանց ամենեւին երկիւղ տանելութե մի բան վայր կ'ընկնի: Այստեղ էին այն բոլոր բուրասները, որ չէին զիմացել ձեմարանի ձիւտաներին, և որոնք դպրոցից մի «այբի» կտոր անդամ չէին զուրս բերել. բայց զբանց հետ միասին այստեղ կային և այնպիսիները, որ զիտէին թէ ինչ բան է Հորացիոսը, Նիկերոնը *) և Հռոմայեցոց հասարակապետութիւնը: Այստեղ կային շատ կրթուած, փորձառու ասպատակաւորներ, որոնք այսպէս մտածելու ազնիւ համոզմունքն ունէին թէ՛ որտեղ կ'ուզի պատերազմ մղեն, հաշիւը մէկ է, միայն թէ պատերազմեն, որովհետեւ ազնիւ մարդու համար անվայել է առանց կռուի մը-

*) Հռովմայեցի երեւի ճարտասան (107—43 թ. Քր. առաջ): Ծ. թ.

նալ: Այստեղ կային և շատ սպաներ լեհական զօրքերից: Սակայն ո՞ր արդից մարդիկ չկային այստեղ: Այս տարօրինակ հասարակապետութիւնը հենց այն ժամանակուայ պահանջն էր: Պատերազմական կեանքի, ոսկէ թասերի, թանգազին կերպանների, դուկատների և ուէալների *) սիրահարները ամեն ժամանակ կարող էին իրենց համար գործ գտնել այստեղ: Մի միայն կանանց երկրպագուները ոչինչ չէին կարող գտնել այստեղ, որովհետեւ կին ասածը Սեչի արուարձանում անդամ չէր համարձակուիլ երեւալ:

Ստասպին ու Անդրէին շատ օտարոտի թուաց, որ իրենց այնտեղ եղած ժամանակը հենց՝ ժողովրդի անհուն բազմութիւն էր զալիս Սեչ, և մէկն էլ է չէր հարցնում նրանց թէ ո՞րտեղից են զալիս, ո՞վքեր են, ինչ է նրանց անունը: Այդ մարդիկն այստեղ այնպէս էին զալիս, որ հենց իմանաւ իրենց սեփական տունը ետ դռնում լինէին, որից մի ժամ առաջ էին զուրս եկել: Եկողը միայն ներկայանում էր կոշեռցին **)

*) Դուկատ-ոսկի դրամ: Ռէալ-արծաթի դրամ խաղանիւղում, Պարսկաստանում և ուրիշ երկիրներում: Ծ. թ.

**) Կոշեռ-կազակների զօրքի գլխաւոր զօրավարը, որին խորհուրդն (ապաւն) էր ընտրում: Իսկ զօրքի մի մասի զօրավարը կոչւում էր ատաման: Ծ. թ.

որ սովորաբար ասում էր. «Բնորով եկար. Քրիստոսին հաւատում ես»։—«Հաւատում եմ», պատասխանում էր եկողը։ «Սուրբ երրորդութեանն էլ հաւատում ես»։—«Հաւատում եմ»։—«Ժամ էլ գնո՞ւմ ես»։—«Գնում եմ»։—«Հապս մի երեսիդ խաչ հանիր, տե՛սնեմ»։ Եկողը խաչակնքում էր երեսին։ «Գէ՛ լաւ», պատասխանում էր կոշեւոյը, «ո՛ր կուրենն էլ ուզում ես՝ գնա՛»։ Սըրանով վերջանում էր ամբողջ ծիսակատարութիւնը։ Եւ բոլոր Սեչն աղօթում էր մի եկեղեցում և մինչև արեան վերջին կաթիլը պատրաստ էր այդ եկեղեցին պաշտպանելու, թէև պատի ու պահեցողութեան անունն անգամ լըսել չէր ուզում։ Միայն սաստիկ շահասիրութիւնից դրդուած ջհուդները, հաչերը և թաթարներն էին համարձակում Սեչի արուարձաններում ապրել և առուտուր անել, որովհետև զապորոժցիները սովոր չէին երբեք սակարկութիւն անել, այլ ինչքան փող որ ձեռքները հանում էր զրպաններից, այնքան էլ վճարում էին։ Սակայն այս շահասէր մանրավաճառների վիճակը նման էր Վեսուբի *) ատորոտում բնակութիւն դրած մարդկանց, որովհետև զապորոժցիների փողը պակասում էր թէ չէ՝ իսկոյն կոտորատում էին նրանց խանութները և միշտ

*) Հրաբխային սար Խաւիալում։ Մ. թ.

ձրի վերցնում։ Ահա այսպէս էր այն Սեչը, որ այնքան շատ հրապոյրք ունէր երիտասարդներին համար։

Ստապն ու Անդրէն երիտասարդական բուռն աշխոյժով ընկան այս քէֆի ու զուարճութեան ծովի մէջ։ Նրանք շուտով մոռացան և երիտասարդութիւնը, և դպրոցը, և հայրենական սուէնը, և ամենը՝ ինչ որ զաղտնի յուզում է մարդու մատաղ հոգին։ Նրանք քէֆ էին աւնում, եղբայրանում էին անհոգ, անտուն-անտեղ մարդկանց հետ և կարծես թէ չէին ցանկանում, որ այդ կեանքը մի փոփոխութիւն կրի։

Այդ միջոցին Տարասն սկսել էր մտածել թէ ինչպէս անի, որ շուտով մի բան սարքի. նա չէր կարող երկար անգործ մնալ։

— Ի՞նչ ես ասում, կոշեւոյ, ասաց նա մի անգամ, ատամանի մօտ գալով. — Հը՛, ժամանակը չէ՞, որ Զապորոժցիք մի փոքր զբօսանքի գնան։

— Գնալու տեղ չկայ, — պատասխանեց կոշեւոյը, բերանից հանելով փոքրիկ չիբուխը և մի կողմի վրայ թքելով։

— Ո՞նց թէ չկայ։ Կարելի է Տաճկաստան կամ Թաթարստան գնալ։

— Ոչ, Տաճկաստան կարելի է, ոչ էլ Թաթարստան, — պատասխանեց կոշեւոյը, էլ ետ բե-

րանն առնելով չիբուխը:

— Ո՞նց թէ չի կարելի:

— Ա՛յ ոնց. մենք սուլթանին խաղաղութիւն ենք խոստացել:

— Բայց չէ՞ որ սուլթանն անօրէն է, իսկ անօրէններին՝ Աստուած էլ, Սուրբ Գիւրքն էլ հրամայում է, որ ջարդենք:

— Իրաւունք չունինք: Որ մեր հաւատով երդում կերած չլինէինք, էլի գուցէ կարելի էր մի կերպ:

— Այդ ի՞նչպէս կարելի է, կոշեօյ: Ո՞նց թէ ասում ես՝ իրաւունք չունինք: Ահա ես երկու որդի ունիմ. ջահիլ տղերք են, պէտք է սովորեն և իմանան՝ ինչ է կոիւր. իսկ դու ասում ես զապորոժցիները չպէտք է կռուի դընան:

— Ճարե՞րս ինչ, — պատասխանեց կոշեօյը մի և նոյն սառնասրտութեամբ, — պէտք է սպասենք:

Բայց դրանով գոհ չմնաց Բուլբան:

Նա հաւաքեց այս ու այն գլխաւորներին ու կուրենների ատամաններին և ամբողջ զիշերը մինչև լոյս քէֆ տուեց նրանց: Քանի քէֆներումը քէֆ կար՝ քէֆ անելուց յետոյ, նրանք գնացին հրապարակը, ուր սովորաբար ժողովում էր խորհուրդը, և սիւնից կապած կար

թմբուկը, որ ածում էին սովորաբար և ժողովէ հրաւիրում: Զգանելով կոպալները, որ միշտ թմբկահարի մօտ էին պահւում, ձեռքները մի մի փայտի կտոր առան և սկսեցին թմբուկը թակել: Թմբկի ձայնի վրայ ամենից առաջ վազեց թմբկահարը, որ մի բարձրահասակ մարդ էր, մի հատիկ՝ այն էլ խիստ քնաթաթախ աչքով:

— Այդ ո՞վ է համարձակւում թմբուկն ածել, — գոռաց նա:

— Լռի՛ր. քեզ որ հրամայում են, կոպալներդ վե՛ր առ ու թակիր, — պատասխանեցին հարբած գլխաւորները:

Թմբկահարն իսկոյն գրպանից հանեց կոպալները, որ հետն էր առել, շատ լաւ իմանալով այսպիսի դիպուածների վախճանը: Թմբուկը որոտաց, և շուտով հրապարակի վրայ բոռերէ նման հաւաքուել սկսեցին զապորոժցիների սև սև խմբերը:

Կոշեօյի ետեւից գնացին մի քանի մարդիկ և հրապարակ բերեցին նրան:

— Իսկի մի վախենալ, — ասացին նրան առաջը եկած գլխաւորները: — Ժողովրդին մի խօսք ասա՝ թէ որ չես ուզում վերջը վառ լինի. խօսք ասա, որ զապորոժցիք անօրէնների դէմ կռուի դնան:

Կոշեոյը՝ տեսնելով որ բանը հանաք չէ, հրապարակի մէջտեղը դուրս եկաւ, չորս կողմը զլուխ տուաւ և ասաց.

— Պան զապորոժցիք, քան ի կորիճներ, կը-
թո՞ղնէք հրամանքներդ, որ մի խօսք ասեմ:

— Ասա, ասա, — աղմուկ բարձրացնել սկսե-
ցին զապորոժցիները:

— Այ, խօսքն ու խորհուրդը, պատուական
սկաներ, հիմա այն բանի վրայ է, որ... բաց, կարելի է, հենց ինքներդ էլ զիտէք, որ շատ զապորոժցիք միկիտանխանէքում ջնուղների և հենց իրենց եղբայրների ձեռին այնքան պարտքի տակ են ընկել, որ էլ հիմա մարդ չի հաւատում նրանց: Այս հօ անշա: Մէկ էլ շատ շատ այնպիսի տղերք կան, որ իրենց օրումը դեռ կռուի երես չեն տեսել, չեն իմանում՝ կը-
ռիւն ի՞նչ է, մինչդեռ ջահիլ մարդը, ինքներդ էլ զիտէք, սկաներ, առանց կռուի չի կարող մնալ: Ել ի՞նչ զապորոժցի կըլինի այն մարդը, որ կեանքումը մի՛ անգամ էլէ անօրէններին չի ջարդել:

— Այ, լաւ է խօսո՞ւմ, — ասաց գրագիրը, արմունկով բռնելով Բուլբային: Բուլբայն գըլ-
խով արեց:

— Բայց դէ՛ հենց չիմանաք, սկաներ, որ ես նրա համար եմ այս ասում, որ խաղաղութիւնը

խանգարենք: Տէր մի՛ արասցէ. ես այդ միայն հենց այնպէս ասում եմ, էլի: Մէկ էլ մեր ժա-
մը՝ մեղք է ասել՝ ի՞նչ օրում է: Հրէ՛ս քանի տարի է, Սեչը հա՛ կայ ու կայ, բայց մինչև օրս չէ՛ թէ ժամի դուրսը, ներսի պատկերնե-
րն էլ առանց զարդի են մնացել: Մի արծա-
թի զարդ էլէ մէկը խելքի չընկաւ, որ շինել ասայ: Ինչ որ մի քանի կազակ մեռնելիս կտակ են արել, ժամը հենց այն է, որ ստացել է: Գրանց տուածն էլ հօ՛ մի զատ չէր, պատճառ որ իրենց կենդանութեան օրով ունեցածները բոլորը խմիչքի էին տուել: Այսպէս, իմ խօսքս այն չէ, որ անհաւատների հետ պատերազմ բա-
նանք. ո՛չ, որովհետեւ սուլթանին խաղաղու-
թիւն ենք խոստացել. մեզ համար էլ մեծ մեղք է, պատճառ որ մենք մեր հաւատի վրայ ենք երդում կերել:

— Այ անիծած, տես ինչե՛ր է խառնում, —
ասաց Բուլբայն գրագիրին:

— Հա դէ՛, այդպէս, տե՛սնում էք, էլի, պա-
ներ, որ կռիւ սկսել կարելի չէ. ասպետական պատիւն էլ այդ չի վեր ունիլ: Նս էլ իմ կարճ խելքով ան ի՞նչ եմ մտածում. նաւակներով մի-
այն ջահիլներին բաց թողնենք. թո՞ղ մի քիչ տալին ու վրայ անեն Անատոլիայի *) ավերը:

*) Փոքր Ասիա: Մ. թ.

Ի՞նչ էք կարծում, հը՞, պաներ:

— Բոլորիս, բոլորիս տար, — կանչեց ամեն կողմից ամբոխը: — Հաւատի համար պատրաստ էնք գլուխներս վէր գնելու:

Կոշեույր վախեցաւ: Նա ամենեւին չէր ուզում ամբողջ Զապորոժիէն աղմկել: Բացի այդ՝ նրան անարդար բան էր թւում խաղաղութեան գաշինքը խանգարել:

— Թողէ՛ք, պաներ, մի բան էլ ասեմ, խօսքըս վերջացնեմ:

— Հե՛րիք է, — գոչում էին զապորոժցիները. — էլ դրանից լաւ բան չե՛ս ասելու:

— Որ այդպէս է, թող ձեր ասածը լինի. բայց մեզ համար էլ մեծ ասպարէզ կը բացուի: Գիտէ՞ք խօ՛, պաներ, սուլթանն անպատիժ չի թողնիլ այն զուարճութիւնը, որ պիտի վայելեն մեր կտրիճները: Իսկ մենք, գիտէ՞ք, պատրաստ կըլինինք. մեր ոչոքն էլ թարֆ կըլինին: Մանաւանդ որ թաթարն էլ կարող է մեք այստեղ չեղած ժամանակը մեզ վրայ չարձակուել: Բայց ճիշտն որ ասենք, մի այնքան էլ նաւակներ չունինք, որ ամենքս էլ կարողանանք զընալ: Թէ չէ՛, հրէս ես պատրաստ եմ, ձեր խոնարհ ծառան եմ:

Խորամանկ ատամանը լռեց: Բազմութիւնը խուճը-խուճը բաժանուած սկսեցին բանակցել, իսկ

կուրեններ շատամանները խորհրդակցում էին, և բանը նրանով վերջացաւ, որ վճռեցին՝ մի քանի երիտասարդների ուղարկեն փորձուած և ծերունի մարդկանց առաջնորդութեա՛հ:

Այսպիսով ամենքը հաւատացած էին, որ բոլորովին իրաւացի են իրենց ձեռնարկութիւնը սխալմ: Իրաւունքի այդպիսի հասկացողութիւնը շատ ներելի էր այն ժողովրդի համար, որ ապրում էր վտանգալից սահմանների վրայ, կատաղի հարեւանների միջև: Եւ տարօրինակ կըլինէր, եթէ այլ կերպ վարուէին: Քաթարները հազար անգամ ընդհատում էին իրենց խախուռ զինադուլը և ցանկալի օրինակ էին տալիս: Մանաւանդ որ ի՞նչպէս կարելի էր՝ այնպիսի քէֆասէր ասպետները, այն էլ այնպիսի քէֆի դարում, մի քանի շաբաթ առանց կըռուի մնային:

Երիտասարդները վաղեցին դէպի նաւակները, որ մոիկ տան և ճանապարհի համար կազմեն պատրաստեն: Մերունի, արեակէզ, լայնաթիկունք զապորոժցիները, ալիսան բեղերով, շալուարները վերքշտած, մինչև ծնդները կանգնած էին ջրի մէջ և նաւակներն ափից քաշում էին պինդ պարաններով: Մի քանի մարդ ուղարկեցին մթերանոցը, Գնեպրի դէմ ու դէմ ափը, ուր անմատչելի զաղաղարանում պահում

էին ձեռք բերած զէնքերի և աւարի մի մասը: Փորձուածները մի տեսակ զուարճութեամբ սովորեցնում էին միւսներին, պահպանելով միանգամայն և պատկառելի, խիստ կերպարանք: Ամբողջ գետափը շարժուող կերպարանք առաւ, և եռանդուն զործունէութիւն ախրեց մինչայն անհոգ մարդկանց:

Այդ միջոցին մեծ լաստափայտը մօտենում էր ափին: Նրա վրայ կանգնած մարդկանց խումբը զեռ հեռուից ձեռքներն օդի մէջ շարժում էին: Այդ խումբը քրքրուած վերարկուներ հազած կազակներ էին: Անկարգ հազուստը (նրանք բացի շապկից ու չիբուխից՝ ուրիշ բան չունէին) ցոյց էր տալիս, որ նրանք խիստ ճշնշուած են թշուառութեան տակ, կամ թէ չէ՝ արդէն չափից դուրս քէֆ են արել և մարմնի վրայ ունեցած-չունեցածները խմիչքի են տուել: Նրանց միջից որոշուում էր մի կողտ, թիկնաւէտ, մօտ չխուռն տարեկան մարդ, որ առջևում էր կանգնած: Նա միւսներից աւելի բարձր էր՝ գոռում և ամենքից աւելի էր ձեռքերը շարժում:

— Աստուած կարողութիւն տալ, պան զապորոժցիք:

— Բնորով, հազար բարին, — պատասխանեցին նաւակներում աշխատողները, զաղաւթեցնելով իրենց զործը:

— Պան զապորոժցիք, կըթողնէ՞ք մի խօսք ասեմ:

— Ասա:

Նւ բազմութիւնը փռուեց ու ամբողջ գետափը բռնեց:

— Լսե՛լ էք, ի՞նչ է լինում հեթմանութեան^{*)} մէջ:

— Ի՞նչ որ... ասաց կուրենների առաւմաններից մէկը:

— Այնպէս բաներ են լինում, որ ասելու բան չէ:

— Ի՞նչ բաներ:

— Ել ի՞նչ ասեմ: Աչքներս բաց ենք արել և զեռ աչդալիսի բան չենք տեսել — պատասխանեց կարճահասակ կազակը, աչքերը մանածելով մի կարեւոր զաղտնիք ունեցողի հպարտութեամբ:

— Դէ՛ ասում ես՝ ասա, ի՞նչ է պատահել — միաբերան կանչեց բազմութիւնը:

— Միթէ մինչև հիմա չէք լսել, պաներ: Այդ ի՞նչպէս կարելի է որ... եօթը սարի քամակին հօ՛ չէ՞ք կենում. թէ՞ թաթարն ականջներդ բուրդ ու բամբակ է կոխել:

— Պատմի՛ր, հե՛րիք գլխիցդ դուրս տաս, —

^{*)} Հեթման կոչում էր Մալոռոսիայի գլխաւոր կառավարիչը. Հեթմանութիւն — Մալոռոսիա, Մ. Թ.

ասացին առջևում կանգնած գլխաւորներէից մի քանիսը:

— Բաս դուք չէ՞ք լսել, հմ, որ ջհուդները սուրբ եկեղեցիները միկիտանխանի պէս կապալով են վերցրել:

— Չէ՛:

— Բայց դուք այն է՛լ չէ՞ք լսել, որ քրիստոնեայ մարդը պասքայ ուտել էլ չի կարող, մինչև որ շուն շան որդի ջհուդը իր պիղծ ձեռով նշան չդնի վրան:

— Բան չենք լսել, — աղաղակում էր բազմութիւնը, մօտ-մօտ գալով:

— Աթոռի տէրտէրները հօ՛ւ գիւղէ գիւղ ման են գալիս սալակներով, և այդ սալակներն լծուած են — ձի էլ է լինէին, այդ է՛լի ո՛ւ չինչ — հապս ուղղափառ քրիստոնեաներ: Այդպէս՝ կարելի է, դուք այն է՛լ չգիտէք, որ պիղծ կաթոլիկներն ուզում են, որ մենք մեր Քրիստոսի հաւատն էլ ուրանանք: Դուք, կարելի է այն է՛լ չէ՞ք լսել, որ տէրտէրի շուրջառներից ջհուդի կնանիքը իրենց համար միթմանն էն կարում:

— Անց, կանց, — ընդհատեց կաշեօրը, որ մինչայդ՝ աչքերը գետնին սևեռած, կանգնած էր, ինչպէս և բոլոր գապորոժցիները, որոնք ծանրակշիռ գործերի ժամանակ երբէք

անձնատուր չէին լինում առաջին բորբոքումին, այլ անխօս էին մնում և այդ ժամանակ լուռ ու մունջ հաւաքում էին իրենց զայրոյթի բոլոր երկաթի զօրութիւնը: — Անց, ես է՛լ մի խօսք ասեմ. բաս դո՛ւք ինչ էիք, ձեր հերն անիծած, դո՛ւք ինչ էիք անում. թուր չունէիք, ի՞նչ է: Խնչպէս թողիք՝ այդ անիրաւութիւնը լինի:

— Հը՛մմ, ի՞նչպէս թողինք՝ այս անիրաւութիւնը լինի՛, — պատասխանեց կոլոտ կազակը. — հապա դուք որ մեր տեղը լինէիք, տեսնեմ ի՞նչ կ'անէիք, յիսուն հազար հոգի միայն լեհերն էին. բացի այդ՝ դեռ հեթմանի մարդկանց մի մասն էլ նրանց հաւատն ընդունեցին:

— Հապա ձեր հեթմանը, գնդապետները հապա՛ ի՞նչ էին անում:

— Հը՛մմ, հեթմանն ու գնդապետները: Գիտէ՞ք ո՛րտեղ են հիմա հեթմանն ու գնդապետները:

— Ո՞րտեղ:

— Գնդապետների ոտ ու գլուխն են տօնափաճառները ման ածում, հեթմանը հօ՛ւ պղնձի բովի մէջ տապալկուած՝ մինչև հիմա էլ դեռ վէր ընկած է Վարշաւում:

Սարսուռ անցաւ բոլոր բազմութեան մի-

ջով: Լռութիւնը, որ սովորաբար կարապետ է փոթորիկին, կանգ առաւ ամենքի շրթունքների վրայ, և մի վայրկեան յետոյ՝ հզօր բնաւորութեան ուժով հոգու մէջ մինչայդ ճշնշուած զգացմունքները դուրս գեղուեցան, խօսքերի մի ամբողջ հեղեղ դարձած:

— Ի՞նչպէս, մեր՝ Քրիստոսի հաւածող հաւածի նզոված ջհուղը, ուղղափառ քրիստոնեաների գլխին այդպիսի բան դա՛ն. մեր ժարդկանց այդպէս չարչարե՛ն, այն էլ ո՛ւմ— զնդապետներին և հենց իրեն՝ հեթմանիւն, և մենք այս ամենը տանե՞նք: Ո՛չ, այդ անկարելի՛ է:

— Այսպիսի խօսքեր էին թռչում ժողովրդի լայնատարած բազմութեան այս ծայրից այն ծայրը:

Իրարոցով զիպան զապորոժցիները և մի՛անգամից զգացին իրենց ոյժը: Այս յուզումը թեթեամիտ ամբոխի յուզման նման չէր. այստեղ յուզուողները բոլորը ծանր ու հզօր բնաւորութեան տէր մարդիկ էին: Նրանք վառուով, կրակում էին դանդաղ, դժուարութեամբ, բայց և կրակում էին, որ էլ երկնի չառնէն:

— Ի՞նչպէս, ջհուղները մեր գլխին պան դառնան: Ի՛է՛ հապան, պան եղբայրներ, կախ տանք բոլոր ջհուղներին, որ նրանց հոտն ան-

գամ չմնայ, — ասաց ամբոխի միջից մէկը: Այս խօսքերը կայծակի նման թռան, անցան և ամբոխը դէպի արուարձանը վրայ տուեց բոլոր ջհուղներին մորթոտելու բուռն ցանկութեամբ:

Իսրայէլի խեղճ որդիքը, կորցնելով իրենց՝ առանց այն էլ փոքր ոգու բոլոր անվհերու-թիւնը, թաք էին կենում արաղի դատարկ կարասների, վառարանների մէջ և մինչև անգամ սողում, մտնում էին իրենց կանանց մի-թանանների տակ, բայց անողոք և անգութ վրիժառուները ամենուրեք գտնում էին նրանց:

— Պայծառափնջլ պաներ, — կանչում էր մի բարձրահասակ լղար ջհուղ, ընկերների խմբի միջից դուրս ցցելով իր՝ սարսափից ծումածռելը: — Պայծառափնջլ պաներ, մենք ձեզ այնպիսի բան կըյայտնենք, որ իսկի դեռ չէք լսել. այնպէս նշանաւոր բան, որ կարելի չէ ասել թէ ի՞նչպէս նշանաւոր:

— Ի՛է լաւ, թող ասեն, — ասաց Բուլբան, որ սիրում էր միշտ ականջ դնել մեղադրեալին:

— Պայծառ պաներ, — արտասանեց ջհուղը: — Այդպիսի պաներ դեռ երբեք տեսնուած չկան, այն Աստուածը, երբե՛ք: Այդպիսի բարի, լաւ ու քաջ պաներ աշխարհիս երեսին դեռ չեն եղել... Նրա ձայնը վախից խզւում ու դողդո-ղում էր:

—Ո՞նց կարելի է, որ մենք զապորոժցոց համար վատ բան մտածենք: Նրանք որ կան, իսկի մերոնցից չեն, որ Ուկրաճնացում կապալառութիւն են անում. այն Աստուածը, որ մերոնցին չեն. էն՝ իսկի ջհուդ էլ չեն. էն՝ աստանան գիտի թէ ի՞նչ են. էն՝ այնպիսի մի զատ են, որ վրաները թքես ու անց կենաս: Այ, սրանք էլ այս մի և նոյնը կ'ասեն: Ճիշտ չեմ ասում, Շլեմա, կամ դո՞ւ, Շմո՛ւլ:

—Աստուած վկայ, ճիշտ է,—պատասխանեցին խմբի միջից Շլեման ու Շմուլը, պատառոտուն թասակները գլխներին, երկուսն էլ զածի պէս սպիտակ:

—Մենք իսկի մի օր դեռ թշնամիների հետ խօսքը մին չենք արել,— շարունակեց բարձրահասակ ջհուդը,—կաթոլիկներին անունը հօ՛ւ լսել չենք ուզում: Զհանդամը գնան նրանք՝ գետու: Մենք ու զապորոժցիք հարազատ եղբօր պէս ենք...

—Ի՞նչ, զապորոժցիները ձեր եղբայրը լինին,—կանչեց բազմութեան միջից մէկը:—Երազներումդ էլ չէք տեսնիլ, անիծած ջհուդներ: Տօ՛, Դնեպրն ածէք զրանց՝ է, բոլորին խեղդէք՝ այդ նզովածներին:

Այս խօսքերը մի նշան էին. իսկոյն ջհուդների ձեռներից բռնոտեցին ու սկսեցին ալիքների

մէջ շարտել: Ողորմուկ ճիշդազգակ բարձրացաւ ամեն կողմից. բայց դաժան զապորոժցիները ծիծաղում էին միայն, տեսնելով թէ ինչպէս ջհուդների ոտները, մաշիկներն ու գուլքաները հագներին, դէս ու դէն էին թալրտում օդի մէջ: Խեղճ բարձրահասակ հռետորը, որ ինքն իր բերանով գլխին փորձանք բերեց, Բուլբայի ոտներովը փաթաթուեց և ողորմագին ձայնով աղերսեց.

—Մե՛ծ պարոն, պաշտօնաւիանջլ պան, ես ձեր եղբօրն էլ էի ճանաչում, լուսահոգի Դորոշին: Ի՛նչ փառաւոր զինուոր էր, նրան ութ հարիւր ցեխին եմ տուել, երբ պէտք է թիւրքերի գերութիւնից թափուէր:

—Դու ճանաչում էիր եղբօրս,—հարցրեց Տարասը:

—Այն Աստուածը, որ ճանաչում էի. մեծահոգի պան էր:

—Հապան անունդ ի՞նչ է:

—Եանկել:

—Լաւ, ես քեզ կըպրծացնեմ:—Այս ասելով՝ Տարասը նրան իր սայլի մօտ տարաւ, ուր կանգնած էին իր կազակները:—Դէ՛ սայլի տակը մտիր շուտ, պառկիր այնտեղ ու չշարժուես. իսկ դուք, տղե՛րք, դուրս չթողնէք այդ ջհուդին:

Այս ասելուց յետոյ՝ նա զնաց հրապարակը, որովհետեւ թմբիկի *) թնդացող ձայնը յայտնում էր թէ խորհրդի պէտք էր ժողովուել: Չնայելով որ նա տխուր էր և սիրտը կոտրած էր Ուկրայնայում պատահած դժբախտութիւնների համար, բայց մի քիչ էլ զոհ էր, որ քաջագործութիւնների համար արձակ ասպարէզ էր բացուում, այն էլ այնպիսի քաջագործութիւնների համար, որ մահից յետոյ մարտիրոսական պսակ էին բերելու նրան:

Ամբողջ Սեչը, բոլորը՝ ինչ որ կար-չկար Զապորոժիէում, հրապարակն էր հաւաքուել: Գլխաւորները, կուրենների առամանները կարճ խորհրդից յետոյ որոշեցին, որ զօրքով ուղղակի լեհաստանի վրայ զնան, որովհետեւ բոլոր չարիքն այնտեղից էր առաջացել: Նրանք ցանկանում էին թշնամու երկիրն աւերել և իրենց համար աւար էին նախատեսում:

Յանկարծ բոլոր Սեչը կերպարանափոխուեց: Ամենուրեք լսելի էին լինում միայն՝ փորձի համար ձգած հրացանների ձայնը, թրերի շաչիւն, սայլերի ճոնչիւն. ամենքը զէնք ու զարդով զօտեպնդւում և վառւում էին: Գինետները փակուած էին. ոչ մի հարբած

*) Բնագրում ЛИТАВРЫ, որ կիսագնտաձև, պղնձէ մի երեսանի թմբուկ է: Մ. թ.

մարդ չկար: Անսովոր դործունէութիւնը փոխանակեց յանկարծ անսովոր անհոգութեան: Կոշեւոյը մի ամբողջ արշին մեծացաւ, բարձրացաւ. նա ազատ ժողովրդի թեթեամիտ ցանկութիւնների այն երկչոտ կատարողը չէր այլ ևս. նա անսահման հրամայող էր. զրեթէ մի բռնակալ էր, որ հրամայել միայն զիտեր: Բոլոր ինքնակամ և իրենց քէֆի ասպետները կարգով կանգնած էին շարքերի մէջ, զլուսները յարգանքով քաշ զցած՝ չէին համարձակւում աչքները վեր բարձրացնել, երբ կոշեւոյը հրամաններ էր տալիս հանդարտ, ծանր-ծանր, ինչպէս իր դործը լաւ իմացող մի մարդ, որ առաջին անգամը չէր, որ այդ դործն իկատար էր ածում: Փոքրիկ, փայտաշէն եկեղեցում քահանան մաղթանք կատարեց, ամենքի վրայ օրհնած ջուր սրսկեց. և ամենքը համբուրեցին խաչը:

Երբ Զապորոժիէի զօրքը դուրս եկաւ Սեչից, ամենքի երեսները դէպի ետ դարձան. «Մնաս բարով, մայր, մեր», ասացին զրեթէ բոլորը միաբերան. «Աստուած պահի քեզ ամեն չարից ու փորձանքից»:

Արուարձանով անցնելիս՝ Տարասը զարմացած մնաց, տեսնելով որ իր ջհուղիկն արդէն խանութը բաց էր արել և ինչ-որ կայծքարի

կտորտանք ու ամեն տեսակ անպէտք բաներ էր ծախում:

— Յիմար անմիտ, ի՞նչ ես նստել այդտեղ, — ասաց նրան, — չլինի՞ր ուղղում ես՝ ճնճղուկի պէս հրացանով տան, վեր գցեն քեզ:

— Սո՛ւս կացէք, — պատասխանեց ջնուղը, — ես ձեր ու զօրքի ետեւից կը գամ և այնպէս էժան գնով պաշարեղէն կը ծախեմ, որ դեռ ոչով չի ծախել: Այն Աստուածը, որ ձիշտ եմ ասում, ա՛յ, կը տեսնէք:

Բուլբան ուսերը վեր քաշեց և ձին քշեց, հեռացաւ դէպ իր զօրաբաժինը:

Դ.

Շուտով ահ ու սարսափը տիրեց Ահաական ամբողջ հարաւ-արեւմտքին. ամեն տեղ զապորոժցիների վրայ էին միայն ասում-խօսում: Հարաւային հողաշէն քաղաքներն ու գիւղերը հողի հետ հաւասարուեցան բոլորովին: Կապալառու ջնուղները, կաթովիկ հոգեւորականութեան հետ միասին, խումբ-խումբ կախուեցան: Զապորոժցիները հենց իմանաս քէֆ անելով էին իրենց ճանապարհը անց կենում, ետեւներիցը ամացի տարածութիւններ թողնելով: Ահագոց զօրագունդը ոչ մի տեղ չէր

համարձակում կանգնեցնել նրանց ընթացքը. լեհաց գունդը հենց առաջին ընդհարմանը ցիր ու ցան էր լինում: Ոչ մի բան չէր կարող դիմադրել զապորոժցոց ասիական յարձակմանը: Պրեւտը, *) որ այդ ժամանակ Ռաձիւի-լեան մենաստանում էր, իր կողմից երկու աբեղայ ուղարկեց զապորոժցոց մօտ, յայտնելով, որ կառավարութեան և զապորոժցիների միջև դաշինք կայ, և թէ վերջիններս ակնյայտի կերպով ոտնատակ են տալիս իրենց պարտականութիւնն առ թագաւորը, միանգամայն և միջազգային իրաւունքները: «Բոլոր զապորոժցոց կողմից եպիսկոպոսին ասա», ասաց կոշեոյցը, «որ նա ամենեւին չվախենայ, կազակներն այս դեռ չի բռններն են կպցնում»: Եւ շուտով փառահեղ մենաստանն աւերիչ բոցով շրջապատուեցաւ չորս կողմից, և նրա հսկայական գոթական պատուհանները դաժան կերպով նայում էին կրակի բաժան-բաժան եղած ալիքների միջով: Աբեղաների, զինուորների, ջնուղների փախստական խմբերը հեղեղեցին մարդաշատ քաղաքներն ու շէները, որոնք զրեթէ թշնամու հաճոյքին էին թողնուած:

*) Կաթովիկ եկեղեցու հոգեւոր բարձր պաշտօն-ներից մէկը վարող եպիսկոպոս: Մ. թ.

Միմիայն Դուբնոյ քաղաքը չէր անձնատուր լինում: Դրա վրայ խիստ զայրացան բոլոր աստիճանաւորները, որոնց թուում չէին տեղ չէր բռնում ծարաս Բուլբան: Նրանք որոշեցին քաղաքը սովով առնել: Ազատ ձիավարների խմբերը քաղաքի պարիսպներն ամեն կողմից պատեցին, տեղաւորուեցան իրենց սայլերի ու աղիւտերի հետ, որոնք գրեթէ միշտ իրենց ետեւից էին գնում: Բնակիչները փոքր-թափալ զօրքի հետ վճռեցին, որքան հնարաւոր է, դիմանալ տառապանքին և երբէք անձնատուր չլինել: Զապորոժցիները հսկողութիւնը կրկնապատկեցին, որ քաղաքին ոչ մի օգնութիւն չկարողանայ գալ. նրանք «զոյգ թէ կենտ» էին խաղում, չիբուխները քաշում և մահաբեր սառնասրտութեամբ քաղաքի պարիսպներին էին մոտիկ անում: Անցաւ երկու շաբաթ. և չնայելով որ կազակներն ազատ ասպատակութիւնը շատ աւելի էին գերադասում՝ քան քաղաքներ պաշարելը, սակայն ոչ մի բան չկարողացաւ համբերութիւնից հանել նրանց: Երիտասարդները, կռիւների ու վտանգների փորձն առած, անհամբերութեամբ վառւում էին. նրանց թուում էին և մեր հերոսները՝ Օստապն ու Անդրէն, որոնք յանկարծ փորձառութիւն էին ձեռք բերել պատերազ-

մական դործի մէջ և, կրակոտ ու խիզախութեամբ լի, նոր-նոր պատահարներ էին ցանկանում, ծարաւի էին պատերազմի նորանոր զարգացումներն ու փոփոխութիւնները տեսնելու և ցոյց տալու, որ իրենք էլ զիտեն վտանգների հետ խաղ ու պար անել: Օստապը, կարծես, հենց դրա համար էլ միայն ստեղծուել էր, որ քէֆ անի պատերազմի մշտական խընջոյքի մէջ: Նա այժմ արդէն, կարծես, մի տեսակ վիթխարի, հսկայական բան լինէր դարձած: Նրա շարժմունքները կորովի հաստատութիւն էին ձեռք բերել, և նրա բոլոր յատկութիւնները, որ առաջ աննկատելի էին, այժմ աւելի ընդարձակ ծաւալ էին ստացել և, կարծես, հզօր առիւծի յատկութիւն լինէին: Անդրէն նոյնպէս ամբողջապէս խորասուզուել էր սրերի և գնտակների դիւթիչ երաժշտութեան մէջ, որովհետեւ ոչ մի տեղ ազատութիւնը, մոռացութիւնը, մահը, կեանքի վաշելքը այնպիսի պատրիչ, սոսկալի հրապոյրքով չեն միանում, ինչպէս կռուի մէջ:

Այս երկար հանգիստը, որ ունեցան քաղաքի պարիսպների մօտ, դիւր չէր գալիս նրանց: Անդրէն երկար նստած էր իր սայլի մօտ, մինչդեռ ամենքն արդէն քնած էին, բացի մի քանիսից, որոնք պահապան էին կանգնած:

Գիշերը, յուլիսեան գեղեցիկ գիշերն իր անհամար աստղերով պատել էր ամաչացած երկիրը: Բոլոր շրջակայքը մի մեծաշուք տեսարան էր ներկայացնում. մօտկում և հեռուում տեսանելի էր լինում հրդեհուած գիւղերի պայծառ-կարմրագոյն բոցը: Մի տեղ այդ բոցը հանդարտ ու վեհ սփռւում էր երկընքի երեսին. մի ուրիշ տեղ, բռնկող նիւթի պատահելով, մրրկի պէս դուրս էր պրծնում յանկարծ, շառաչում և վեր էր թռչում մինչև աստղերը, և բաժան-բաժան եղած կտորտանքը մարում էին ամենահեռաւոր երկնքի տակ: Մի տեղ հրդեհուած սև մենաստանը, որ պէս կարտեղեան խտաբարոյ աբեղայ, կանգնած էր անհատեսիլ և ամեն մի արտափայլմունքի ժամանակ իր մռայլ վեհութիւնն էր ցոյց տալիս: Մի ուրիշ տեղ այգիների մէջ թաղուած մի նոր շէնք էր աչրւում: Մասերը շէում, ճարճատում էին ու ծխով ծածկւում: Երբեմն ծառերի միջով լոյս էր արձակում կրակի հեղեղը, և ճիւղերի վրայ կախ ընկած ճիւթ-ճիւթ տանձերը պայծառ-կարմիր գոյն էին ստանում. մինչև անգամ հեռուից տեսանելի էին լինում սալորները, որոնք ֆոսֆորի-մանիշակի-կրակի գոյն էին ստացել. և այս ամենի միջին երբեմն սևին էր տալիս շէնքի պատի վրայ

կախած մի խեղճ ջհուղի կամ աբեղայի մարմին, որ շինուածքի հետ միասին զոհ էր գնում կրակին: Նրա վրայ բարձրում ճախրում էին թռչունները, որոնք հրեղէն դաշտի երեսին, հազիւ նկատելի խաչիկների նմանութեամբ, անհուն մութ, մանր բծերի պէս էին երևում: Խաղաղութեան մէջ մի միայն ոտները կապած ձիանքն էին աղմուկ հանում, և նրանց զիւ խրխինջը որոտընդոտ հնչում էր, մի քանի անգամ կրկնուող դողդոջուն արձագանգ տալով:

Անդրէն լուռ նայում էր այս սարսափելի և հրաշալի տեսարանին, որ յանկարծ, կարծես, մի բանի մերձաւորութիւն զղաց. նրան թւում էր թէ կշտին կանգնած է մէկը: Յետ նայեց և, իրօք, տեսաւ մօտին կանգնած մի կին: Սրա թուխ դէմքը և ասիական գծագրութիւնը, կարծես, ծանօթ երևացին նրան: Անդրէն անթարթ աչքով նրան սկսեց նայել: Այն, դա թաթարուհին էր, հենց այն թաթարուհին, որ Կովկասի վոյեւոդայի աղջկայ մօտ ծառայում էր իբրև աղախին: Երիտասարդը ցընցուեց: Սիրան ուժեղ զարկով բաղխեց նրա հսկայագօր կրծքին, և բոլոր անցեալը, ինչ որ խորքում էր, ինչ որ ծածկուած, խլացած, ճնշուած էր ներկայ ազատ կեանքով, բոլորը

միանգամից վեր լողաց դէպի երեսը, իր կողմից խորն ընկղմելով ներկան: Պատանեկութեան բոլոր հպարտ ոյժը վառուեց յանկարծ անտանելի և խանդակաթ անհանգստութեան շարատանջ զեղումով: Հարցումները հեղեղի նման դուրս թափուեցան նրա կրծքից. «Ո՞ր տեղից, ի՞նչպէս, ո՞ւր է պաննադ. ի՞նչպէս եկար այստեղ. այս ի՞նչ է նշանակում. ասա, ինձ մի՛ տանջիլ»:

— Կամայ, Աստուծու սիրուն, կամայ, — ասաց թաթարուհին, և փաթաթուեց կազակի գլխանոցաւոր վերարկուի մէջ, որը՝ քիչ էր մնում՝ վրայիցն ընկնէր: — Պաննան զապորոժցոց մէջ ճանաչեց ձեզ: Նա քաղաքումն է:

— Ողորմած Աստուած, նա այստե՛ղ է. ի՞նչ ես ասում, քաղաքումն է:

Թաթարուհին գլխով հաստատական նշան արեց:

— Ի՞նչպէս է նա, ասա, ասա, ի՞նչ ես լուռ կացել:

— Նա՛՛ երկու օր է արդէն՝ ոչինչ չի կերել:

— Ի՞նչպէս:

— Քաղաքի բնակիչներից ոչ մէկը մի կտոր հաց չունի: Ամենքն էլ վաղուց արդէն հող ու մոխիր են միայն ուտում:

— Արարի՛չ Աստուած. և դուք մինչև այժմ՝

ոչ մի անգամ դուրս չեկա՞ք յարձակում գործելու:

— Անկարելի է այդ, — զապորոժցիները չորս բոլորից պատել են պարիսպները: Մի գաղտնի անցք միայն կայ. բայց հենց այդ տեղում էլ ձեր սայլերն են կանգնած: Այդ անցքն իմացան թէ չէ՛, քաղաքն արդէն առնուած կըլինի: Վաննան հրամայեց ինձ ամեն բան յայտնել ձեզ, որովհետեւ դուք չէ՛ք դաւաճանիլ նրան:

— Տէ՛ր իմ, դաւաճանեմ, այն էլ ո՞ւմ: — նրան: Եւ ես նրան կըտեսնեմ: Օ՛հ, չմեռնեմ, մինչև այդ ժամը տեսնեմ:

Երիտասարդի ամբողջ կրծքի մէջ ուրախութեան ամենասուր սլաքներ մխուեցան: Նա աճապարանքի ամենաբուռն եռանդով վրա-նից դուրս թռաւ. սկսեց ուտելեղէն պտրտել, և ինչ որ գտաւ, բոլորը հաւաքեց և շուտով երկու տոպրակ կորեկով ու պաքսիմատով ծանրաբեռնեց: Տոպրակները թաթարուհու ձեռքը տուաւ, վերարկուով փաթաթեց նրան և հրամայեց, որ իր պաննային ասէ, թէ ինքըն էլ կըգաջ շուտով: Թաթարուհուն հրամայեց, որ նպարները տանելուց չետոյ իր գալուն սպասի: Նա այժմ այն էր մտածում, թէ ի՞նչպէս անի, որ թաթարուհուն անվտանգ հասցնի մինչև այն անդը, ուր ծածկուած էր

ստորերկրեայ անցքը: Այդ անցքը ռազմա-
մթերքով լցրած սալլի տակին էր գտնուում:
Նրա բախտից զապորոժցիները, իրենց սովո-
րական անհոգութեամբ, բոլորը մեռելի պէս
քնած էին: Թաթարուհու հետ ձեռք-ձեռքի
գնում էր նա և, ցանկանալով պտտուել, քնող-
ների այն կողմն անցնել, արմնով յանկարծ
հրեց նրան. վերարկուն դէն թռաւ, և հրդեհի
բոցը պայծառ փայլով լուսաւորեց թաթա-
րուհու սպիտակ հագուստը: Արարիչ Աստուած.
նա յայտնի եղաւ. ամե՛ն ինչ կորած է: Անդ-
րէն սարսափահար եղած և մեռած-խորտակուած
սրտով աչքերը ման ածեց շուրջը,—Տէ՛ր Աս-
տուած, ի՛նչ բախտաւորութիւն. նոյն իսկ
աչալուրջ պահնորդը, որ ամենափտանգաւոր
տեղում էր կանգնած, հրացանին յենած՝ քնած
էր: Թաթարուհին, աւելի պինդ փաթաթուե-
լով վերարկուի մէջ, սալլի տակը մտաւ. փոք-
րիկ քառանկիւնի չիմը բարձրացաւ, և նա
գետնի տակն անցաւ:

Անդրէն շտապով իր տեղը վերադարձաւ,
ցանկանալով, որ մոիկ տայ շուրջը և տեսնի
թէ ամե՛նքն արդեօք քնած են, և ամե՛ն բան
հանդարտ է արդեօք:

—Անդրէ՛,—գլուխը վեր բարձրացնելով՝
ասաց այդ ժամանակ ծերունի Բուլբան,—

այդ ի՛նչ թաթար կին էր քեզ մօտ եկել:

Եթէ մէկն այդ ժամանակ Անդրէի երեսին
նայելու լինէր, նորան՝ գերեզմանից վեր կա-
ցած մեռել կըկարծէր:

—Է՛, զգո՛յշ կաց, ո՛րդի. թէ չէ՛, Աստուած
գիտենայ, զաւազանով մէջքդ այնպէս կըկապ-
տացնեմ, որ հուր-յաւիտենական կըտնջայ: Կնա-
նիքը քեզ լաւ հացի չեն հասցնիր:

Այս ասելուց յետոյ՝ Բուլբան, կամ հոգսե-
րով վատտակած լինելով, կամ որեւէ կարեւոր
նախագծով զբաղուած, բոլորովին մոքովը չանց
կացրեց, որ այդ թաթարուհին քաղաքից կը-
լինի, այլ փախստական գեղջկուհու տեղ դրեց
նրան, որի հետ իր որդին սէր էր անում:
Այսպէս թէ այնպէս, միայն նա միւս կողմի
վրայ շուռ եկաւ ու քնեց:

Անդրէն ազատ շունչ քաշեց: Սրտադող
վազեց դէպի սալլերը. ման եկաւ, պրպտեց
ամեն տեղ. ուր որ ուտելեղէն կար լցրեց,
ծանրաբեռնեց տոպրակներն և իր ահազին
շալուարը: Այս ամենի ընթացքում՝ նրա սիրտը
նուազում էր, հոգին զբաղուած էր և կար-
ծես, թռչում վերանում էր այն ուրախու-
թեան միակ մոքով, որ առաջիկայում սպա-
սում էր իրեն: Մի անգամ էլ աչք ածեց

շուրջը, չզգալով ոչ սիրտը, ոչ գետինը, ոչ իրեն, ոչ աշխարհը, և սողաց սալի տակ մտաւ: Փոքրիկ անցքը նրա առաջ բացուեցաւ յանկարծ և նրա ետեւից փակուեցաւ արագ:

Անդրէն աչքը յանկարծ կատարեալ խաւարի մէջ բաց արեց: Նա իր ոտների տակին դէպիցած տանող աստիճաններ էր զգում. մէկն իսկոյն ձեռնիցը բռնեց: Նրանք երկար գնում էին. վերջապէս սանդուխքը պրծաւ. նրա ոտքերի տակին հարթ գետին էր: Լապտերի լոյսը փայլեց ստորերկրեայ մուգլի մէջ: Այժմ ուղիղ գնացէք, — ասաց նրան մի ձայն. դա թաթարուհին էր:

Ներքնանցքը քաղաքի պարսպի տակովն էր գնում և վերջանում էր դէպի վեր տանող մի նոյնպիսի սանդուխքով: Վերջապէս երիտասարդը քաղաքի մէջտեղում դուրս եկաւ, երբ աղօթարանն արդէն բացուել էր, և խաղում էր վաղորդեան քամին: Ոչ մի ծխանից ծուխ չէր բարձրանում: Քաղաքի մեռելային տեսքը ընդհատում էին թույլ, հիւանդադին հառաչներ, որոնք չէին կարող չապշեցնել նրան: Պահապան էին կանգնած մահուան պէս տժգոյն պահնորդներ. դրանք աւելի ուրուական էին քան մարդիկ: Ուղիղ ճանապարհի մէջտեղում նրանց մի ամենազարհուրելի, սոսկալի առար-

կայ հանդիպեց. դա մի կին էր, սովի սարսափելի զոհ, որ, վերջին հոգեւարքի մէջ ընկած, ատամների մէջ սեղմած ունէր իր չորացած ձեռքը: Անդրէն սրտաւով շտապեց թաթարուհու ետեւից. նա բոլոր զգացմունքներով թռչում էր տեսնելու նրան, որի բախտաւորութեան համար պատրաստ էր իր ամբողջ կեանքը զոհելու: Նա վեր վազեց սրահը. բարձրացաւ սենեակը: Ամեն տեղ խաղաղութիւն էր տիրում. ամեն ինչ կամ քնած էր՝ տանջանքից դադարած, և կամ անխօս տառապում էր: Նա ոտքը ննջարանի շէմքին դրեց: Ո՛հ, ի՛նչպէս թափացաւ նրա սիրտը. ի՛նչպէս սառեց, ընդարմացաւ նա ամբողջովին, երբ սիրտն ասաց իրեն, որ մի վայրկեանից, մի ակնթարթից կըտեսնի նրան:

Եւ նա տեսաւ նրան, տեսաւ այն զեղեցիկուհուն, որ մի ժամանակ անհոգ, ուրախ զուարթ, չարածճի էր. որ մի ժամանակ հազցնում էր նրան իր զինդերը և զարդարում իր զեղեցիկ, թիթեռնիկի թևերի նման թեթև զարդարանքներով: Նա նորից տեսաւ նրան: Գեղեցիկուհին նստած էր բազմոցի վրայ, դիւթիչ բարեկազմ ոտիկը տակը ծալած: Նա նուազած էր, նա տժգոյն էր, բայց նրա սպիտակութիւնը շլացուցիչ էր ինչպէս սերովբէի փայ-

լուն հանդերձը: Երեւեայ յօնքերը-բարակ,
գեղեցիկ մի տեսակ բուռն, կրակոտ արտայայ-
տութիւն էին տալիս նրա դէմքին, որ քաղցր
երկիւղի սրբազան սարսուռ էր ազդում առա-
ջին անգամ նրան մտիկ անողին: Արտեա-
նունքները-ցնորքների նման երկայն, խոնարհած
էին և մութ, նուրբ ասեղների նման սուր-
սուր երևում էին նրա երկնային, դէմքի վրայ:
Խնչ էակ էր դա: Նւ աչդ էակը, որ թւում
էր թէ հրաշքի համար էր միայն ծնուել աշ-
խարհիս երեսին, որի ոտների տակն եթէ
ձգէին ամբողջ աշխարհս, բոլոր գանձերը, փո-
քըր զոհ կը համարուէր,— աչդ երկնային էակը
տառապում էր սովից և այն ամեն դառնու-
թիւններից, որ երկրիս բնակիչների վիճակն
է: Բորբոսնած հացի կեղևանքը, որ ինչպէս
մի թանգագին բան ընկած էր ոսկէ ամսէի
վրայ, ցոյց էր տալիս, որ դեռ մօտերքը զգա-
ցուել էր աչդտեղ սովի բոլոր կատաղութիւնը:

Ոտնաձայն լսելով՝ գեղեցկուհին զլուխը
վեր բարձրացրեց և մի երկար, սրտածմիկ
հայեացք ձգեց երիտասարդի վրայ: Անդրէն
նորից, կարծես, չքացաւ և ինքն իրեն կորցրեց:
Աղջկայ դէմքն առաջին անգամից նրան մի
ուրիշ տեսակ թուեց. նրա դէմքի վրայ պահպա-
նուած էին առաջուայ գծերը, բայց վրան

աւելացել էին և անհուն նոր, երկնքի նման
գեղեցիկ գծեր: Այն անխօս տանջանքի նշանը,
այն ցաւադար կերպարանքը... Ո՛հ, ո՛րքան
գեղեցիկ էր առաջուանից: Անդրէն նրա ոտ-
ներն ընկաւ, հպեցաւ և նրա կորովի աչերին
էր նայում: Մի տեսակ ուրախութեան ժպիտ
փայլեց աղջկայ շրթունքներին, և միևնույն
ժամանակ արտասուքի կաթիլը գոհարի պէս
կախ ընկաւ նրա արտեանունքի վրայ:

— Թագուհի՛ս, ասաց նա, — ի՜նչ անեմ՝
քեզ համար. ի՜նչ ես ուզում:

Նա անթարթ աչքով երիտասարդին նայեց
և իր հրաշալի ձեռքը նրա ուսին դրեց: Կրքի
լափող բոցով երիտասարդն աչդ ձեռքը համ-
բոյրներով ծածկեց:

— Ո՛հ, ես չեմ հեռանալ քեզնից և քո կշտին
կըմենեմ: Թո՛ղ որ քո ոտների տակին քաղ-
ցից լափուած սովամահ լինիմ քեզ նման, իմ
պաննա. և մահուան, ոտներիդ տակին ստա-
ցած քաղցր մահուան փոխարէն՝ ոչինչ չեմ
ուզում քեզնից:

— Հասկա ընկերներդ, հասկա հայ՞րդ. դու
պէտք է նրանց մօտ գնաս, — ասում էր նա կա-
մացուկ: Աղջկայ շրթունքները երկար դեռ շարժ-
ւում էին առանց խօսքի, և նրա աչքերն,
արտասուքով լցուած, չէին հեռանում նրանից:

—Ի՞նչ ես ասում,—ասաց Անդրէն կամքի բոլոր ուժով և հաստատութեամբ:—Ել ի՞նչ սէր կլինի այն ժամանակ իմ սէրը, եթէ քեզ համար այն միայն թողնէի, ինչ որ հեշտ է թողնել: Ո՛չ, իմ պաննա, ո՛չ, իմ գեղեցիկս: Ես այդպէս չեմ սիրում քեզ:—հայր, մայր, եղբայր, հայրենիք, ամենը՝ ինչ որ կայ-չկայ աշխարհիս երեսին, ամենը տալիս եմ քեզ համար. բոլորին հրաժեշտ եմ տալիս. ես այժմ ձե՛րն եմ, ես քոնն եմ. էլ ի՞նչ ես ուզում:

Աղջիկը գլուխը խոնարհեց դէպի նա: Անդրէն զգաց թէ ինչպէս նրա ելեքտորական բոցավառ այտն իր այտին կպաւ, և համբոյժը— ո՛հ, ի՞նչ համբոյժը,—միացրեց նրանց՝ իրար հետ զօդուած եռուն շրթունքները:

Ե.

—Պան, ասաց ջհուդ Եանկելը, իր թասակը ներս խցկելով վրանի մէջ, ուր նստած էր Բուլբան: Սա միևնույն Եանկելն էր, որին Բուլբան մահից ազատեց, և որ այժմ զսպորոժ-ցոց զօրքի մէջ առուտուր ու լրտեսութիւն էր անում:—Պան, գիտե՞ք ինչ կայ:

—Ի՞նչ կայ որ...

—Տասնուհինգ հազար լեհական զօրք է

գալիս, ու թնդանօթներ են բերում:

—Քսան հազարը ջարդեցինք, տասնհինգն էլ կը ջարդենք,—պատասխանեց Բուլբան:

—Բայց գիտե՞ք՝ է՛լի ի՞նչ կայ:

—Ի՞նչ:

—Ձեր որդի Անդրէն, պա՛հ-պա՛հ պահ, ի՞նչ փառաւոր ասպետ է...

—Յետո՞յ...

—Նա հիմա լեհացոց կողմն է անցել:

—Ի՞նչպէս, կցեց Բուլբան, տեղից վեր թըռչելով. —Իմ երեսա՛ս... իմ որդի՛ս և... ես քեզ շանաստակ կանեմ, անիծեա՛լ ջհուդ, սո՛ւտ ես ասում, աստանի՛ ծնունդ:

—Ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ. ո՞նց կարելի է սուտ խօսեմ: Հօրս հողին դժոխքի բաժին լինի, թէ սուտ լինիմ ասում:

—Ի՞նչպէս, Տարաս Բուլբայի ո՞րդին ու այդպիսի բա՞ն...

—Աստուած վկայ: Այն Աստուածը, որ այդպէս է:

—Նա Քրիստոսի հաւատն ու հայրենիքը ծախի՛:

—Աստուած վկայ, այդպէս է: Ես նրան ինքս իմ այս աչքովս տեսայ: Փա՛հ, փա՛հ, ի՞նչ շնորհալի ասպետ է: Հարիւր ութսուն ոսկի զրահները միայն արժեն... շքեղ զրահներ են.

ամբողջապէս ոսկու մէջ թաթախած: Բայց որ տեսնէք՝ ինչ փառաւոր կառավարում է զինուորներին:

Տարաս Բուլբան, կարծես, կայծակնահար եղաւ:

— Ինչե՞ր ես դուրս տալիս, անիծեալ Յուդայ. անկարելի բան է, որ քրիստոնեայ մարդըն իր հաւատը ծախի: Որ ջհուդ լինէր կամ թիւրք, է՛լի... Ո՛չ, չի կարող նա այդ անել. Աստուած վկայ, չի կարող:

Սակայն նա մտաբերեց, որ երկու օր էր արդէն որդուն չէր տեսել: Նա մտաբերեց թաթառուհուն, որ երեւան էր եկել իր վրանում — և նրա աչքերը փայլատակեցին: Ատաղղութիւնը, երկաթի հզօր կատաղութիւն, վազրի կատաղութիւն, բռնկեց նրա դէմքի վրայ. «Ա՛յ, սատանի ձագ, է՛լի դու քոնը արիր: Սատանան է ծնել քեզ բոլոր ազգի ամօթ ու նախատինքի համար»:

Բարկութիւնից բորբոքուած դէմքով վրանից դուրս եկաւ նա և հրամայեց ձիանը թամբել:

Այդ միջոցին կոշեռը իր կողմից հրամաններ էր տալիս, որ ամենքը պատրաստ լինին և ոչ մի կերպով թոյլ չտան՝ պաշարուածները միանան լեհական զօրքերին, որ մօտենում էին: Թշնամու զօրքերը, սակայն, տասնուհինգ հա-

զարից աւելի էին: Կոշեռը և զլխաւորների խորհուրդն այն վճիռը կայացրին, որ աւելի աչն զիժը զօրացնեն, որ դէպի թշնամի էր դարձած: Սրանից քաղաքի հանդիպակաց կողմի շղթան թուլացաւ: Թէև լեհական զօրքն առաջին անգամից յետ մղուեցաւ, այն էլ մեծ կորուստով, բայց քաղաքում եղած զօրագունդը վճռեց օգուտ քաղել թշնամիների պաշտպանութեան թուլութիւնից և, իսկապէս, յարձակում գործելով դէպի դուրս, պատառեց, անցաւ շղթայի միջով և յաջողեցաւ գրեթէ զապորոժցիների աչքի առաջ միւս զօրագնդին միանալ: Բուլբան իր զլխի մագերն էր պոկոտում զայրութից, որ անկարելի էր այլ ևս նրանց բոլորին սովամահ անել: Զապորոժցիները կուտակուեցան և անխորտակելի յատկազմեցին, — մի միջոց, որ միշտ էական օգուտ էր բերում նրանց, որովհետև նրանց ռազմական արուեստը ասիական բռնն սրընթացութիւնը միացնում էր եւրոպական անդրդուելիութեան հետ: Թշնամին, չնայելով որ կրկնապատիկ աւելի զօրաւոր էր, անկարող եղաւ գերազանցութիւնն իր ձեռին պահել: Ամենասատիկ և արինահեղ կռիւ բորբոքուեցաւ: Տարաս Բուլբան զլխաւոր հրամանատարներից մէկն էր. արքայական երեք զնդերը, չկարո-

դանալով նրա բուռն յարձակմանը դիմադրել, պատրաստ էին արդէն նահանջելու և ի փախուստ դառնալու, որ յանկարծ նա իր բոլոր ուժերը բոլորովին ուրիշ կողմ դարձրեց:

Նա հեռուից մի կողմում մի զօրագունդ տեսաւ, որ ըստ երևութիւն դարան էր մտած: Այդ զօրագնդի միջին ճանաչեց իր որդուն՝ Անդրէին: Ստապին մի քանի հրահանգ տուաւ, թէ ինչպէս դործը շարունակի, և ինքը սակաւաթիւ մարդկանցով այդ զօրագնդի վրայ ընկաւ գծուած: Անդրէն հեռուից ճանաչեց հօրը և հեռուանց երևում էր, թէ ինչպէս նա բոլոր մարմնով դողդողալ սկսեց: Նա, ինչպէս մի վատարանց վախոտ, իր զինուորների շարքերի ետևում թաքնուեց և իր զօրքն այնտեղից էր կառավարում: Տարասի ուժը մեծ չէր. նրա հետ տասնութ հոգի միայն կար, բայց այնպիսի կատաղութեամբ, այնպիսի գերբնական սրբութեամբ զրոհ տուեց, որ թշնամու շարքերը՝ սարսափահար եղած՝ տեղի էին տալիս այդ մոլեգնած վարազի առաջ: Գծուար թէ կարելի լինէր այն ժամանակ մի քանի նահանգներ նրան: Գլխարկը վաղուց արդէն չկար նրա գլխին. մազերը ծածանւում էին բոցի պէս, և քեաքիւլն օդի միջով ձգւում էր օձի պէս: Նրա կատաղած ձին կրծում ու

փծոտում էր թշնամու ձիաներին. հազի թանգազին ակշմենտը պատռտուած էր. նա թուրը վաղուց արդէն դէն էր ձգել և դէս ու դէն էր ծօծում միայն սարսափելի անչափ ծանր լախտը, որի գլխին սուր-սուր պղնձի ասեղներ էին խփած: Պէտք է մարդ միայն նրա դէմքին մտիկ տար, որ մի մարմնացած կատաղութիւն տեսնէր ու ներէր Անդրէի վախոտութիւնը, Անդրէի՝ որ իր խիղճը մի այնքան էլ մաքուր չէր զգում:

Անդրէն տօգոյն, տեսնում էր թէ ինչպէս իր լեհացիները ջնջւում ու ցրիւ էին զալիս. նա տեսնում էր թէ ինչպէս վերջինները, որ իրեն շրջապատել էին, պատրաստ էին արդէն փախչելու, տեսնում էր թէ ինչպէս մի քանի-սըն արդէն, իրենց ձիաների գլուխը ետ դարձնելով, դէն էին ձգում հրացանները. «Ազատեցէք», աղաղակում էր նա, յուսակտուր պարզելով ձեռքերը. «Ո՛ւր էք փախչում. տեսէ՛ք՝ նա մենակ է»:

Զինուորներն, ուշքի գալով, վաչրկեան մի կանգ առան և, չիրաւի, սրտապնդուեցան, տեսնելով, որ իրենց հալածողը միայն մի՛ հոգի է, երեք խոնջացած կազակներով: Բայց իզուր կրճղնէին նրանք դիմադրել մի այնպիսի յուսահատ կամքի:

—Ո՛չ, դու իմ ձեռիցս չեմ պրծնիլ,-կան-
չում էր Տարասը, հարուածելով փախչողներին,
որ սկսել էին մտածել թէ իսկ որ դեւի հետ
դործ ունին:

Յուսահատ Անդրէն ճիգ թափեց, որ փախ-
չի, բայց ուշ էր,—ահռելի հայրը՝ առջևումն
էր արդէն: Յուսաբեկ կանգնեց նա միւսնոյն
տեղում: Տարասն աչք ածեց շուրջը,—էլ ոչ
ոք չկար իր ետևում: Բոլոր ընկերակիցներն ըն-
կել էին դաշտի զանազան տեղերում: Նրանք
երկուսով էին միացն:

—Հը՞, ո՛րդի, ասաց Բուլբան, որդու աչքե-
րին նայելով:

Անդրէն անպատասխան էր:

—Հը՞, ո՛րդի,-կրկնեց Տարասը,—օգնեցի՞ն
քեզ քո լեհերդ:

Անդրէն ոչ մի խօսք չարտասանեց. նա կանդ-
նած էր ինչպէս դատապարտեալ:

—Հաւատդ ծախեցիր, ծախեցիր, էլի...
Անիծեալ լինի այն օրն ու այն ժամը, որ աշ-
խարհ եկար:

Այս ասելով՝ նա մի տեսակ կատաղի-փայլ-
փլուն հաչեացքով այս ու այն կողմը նայեց:

—Դու հենց էիր իմանում թէ ես ի՞նչ որ-
դուս ուրիշի՞ ձեռք կըստամ: Ո՛չ, ես եմ քեզ ծը-
նել, ես էլ կըսպանեմ: Կանց ու չարժուես, և

Աստուծուց մեղքերիդ թողու-թիւն մի՛ խընդ-
րիլ. այն կեանքում այդպիսի բանի համար
թողու-թիւն չկայ:

Անդրէն՝ երեսը սարթնած, քաթան դա-
ռած, շրթունքներով միմիակ անուն շշնջաց.
բայց դա ոչ հայրենիքի անունն էր, ոչ էլ հօր
կամ մօր. դա զեղեցիկ լեհացի աղջկայ ա-
նունն էր:

Տարասը մի քանի քայլ ետ քաշուեց, հրա-
ցանն ուսից վեր առաւ, նշան դրեց... հրա-
ցանը որոտաց...

Ինչպէս ցորենի հասկը՝ մանգաղով տակիցը
կտրուած, ինչպէս մատաղ գառը՝ մահաբեր եր-
կաթը վզին դիպած, առանց մի խօսք արտա-
սանելու՝ գլխակախ վէր ընկաւ նա խոտի վրայ:

Կանգնած մնաց որդեսպանն ու մտածում
էր՝ զաւածանի մարմինը կողոպուտի և անար-
գութեան մասնի արդեօք, որ գիշատիչ թռչուն-
ները քրքրեն, և արենարբու գայլերը նրա դե-
ղին ոսկորները քաշ-քաշ անեն ու դէս ու դէն
տանե՞ն, — թէ՞ պատուով թաղի նրան:

Այդ միջոցին մօտ եկաւ Օստապը:

—Հայր, ասաց նա:

Տարասը չէր լսում:

—Հայր, այս դո՛ւ ես սպանել սրան:

—Ե՛ս, ո՛րդիս:

Օստապի դէմքը մի տեսակ անխօս կշտամբանք արտայայտեց: Նա վրայ ընկաւ գրկելու իր ընկերին և կեանքի ուղեկցին, որի հետ քրտան տարի մեծացել էր միատեղ, միատեղ ապրել:

— Հերկէ է, ո՛րդի, բաւական է: Մեռած մարմինը տանէնք, թաղենք, — ասաց Տարասը, որ ճնշում էր այդ միջոցին իր կրծքի մէջ ծնունդ առնող դառն կակիծը:

Նրանք մարմինը վերցրին և ուսերի վրայ տարան հրոց ճարակ դարձած անտառը, որ ընկած էր իրենց զօրքի թիկունքի կողմը, և թրեքով ու նիզակներով փոս փորեցին:

Տարասը նիզակը թողեց և աչքը որդու դիակին գցեց: Նա մեռած տեղն էլ գեղեցիկ էր. նրա առնական դէմքը, որ քիչ առաջ լի էր զօրութեամբ ու կանանց համար անպարտելի կախարդանքով, դեռ ևս այդ զօրութեան ու կախարդանքի հետքը պահում էր իր վրայ: Սև յօնքերը, սուգի թաւշի նման, շուք էին տալիս նրա դռնատուած դէմքին:

— Ի՞նչն էր պակաս կազակ լինելո՞ւն, — ասաց Բուլբան, — և հասակը բարձր, և ունեքերը սև, դէմքն ասես ազնուականի, և բազովը հզօր էր կռուի մէջ, — կորաւ, կորաւ առանց փառքի...

Դիակն իջեցրին, հող լցրին վրան, և մի

րոպէից յետոյ Տարասն արդէն թշնամու շարքերի մէջ թուրը դէս ու դէն էր ձօճում. հենց իմանա՜ ոչինչ պատահած չլինէր: Տարբերութիւնն այն էր միայն, որ նա՝ որդու մահուան վրէժն առնելու ցանկութեամբ այրուած՝ աւելի մեծ մոլեգնութեամբ էր կռուում: Նրա սեփական դռնդը, որ այդ ժամանակ վրայ հասաւ Տովկաչի հրամանատարութեամբ, նշանաւոր գերակշռութիւն տուեց նրան: Վերջապէս նա իմացաւ թէ ո՛վ է եղել իր որդու դաւաճանութեան պատճառը, և որոշեց, ինչ ուզում է լինի, քաղաքն առնի: Եւ նա կը կատարէր այդ. մոլեգնած, մահուան պէս կ'անցնէր անշուշտ քաղաքի փողոցներով. իր երկաթի ձեռքով ամրոցից դուրս կը քաշէր նրան, նրան, այն թովիչ, քնքուշ, շողերես գեղեցկուհուն երկայն հրապուրիչ մազերիցը բռնած՝ մոլեգնաբար գետնովը քարշ կը տար նրան, և իր կեռ թուրը կը շոշար նրա տատրակ վրէժին... բայց մի անակնկալ դիպումը յետ կանգնեցրեց նրան իր անհաշտ վրէժխնդրութեան ճանապարհից:

2.

Չապարոժցոց զօրքին լուր հասաւ թէ թաթարները Սեչն առել, աւերել են և այն.

տեղ մնացած զապորոժցիների մեծ մասը, մի քանի թնդանօթների հետ, գերի են վարել։ Այսպիսի դէպքերում կազակները սովորաբար աշխատում էին առանց ժամանակ կորցնելու, աւարառուների վերադարձի ժամանակ, վրայ հասնել նրանց ետեւից և աւարը ձեռքներիցը չետ խլել, որովհետեւ՝ երեք շաբաթ անց՝ այդ անեղն աշլ ևս անհնար կըլինէր, և գերի կազակները կարող էին մեծ Ասիայի վաճառանոցներում վաճառ հանուել։ Կոշեւոյը որոշեց և նրա որոշումը հաստատեցին միւս զլխաւորները—անյապաղ օգնութեան զնալ, այսպէս մտածելով թէ դաւաճանութեան և հեթմանների մահուան վրէժն արդէն բաւականաչափ առել են լեհացիներից, և թէ՛ ամացացած դաշտերը երկար կըյիշեն թէ ինչպէս զապորոժցիները հիւր են եղել այնտեղ։

Այդ որոշումին համաձայնեց և Բուլբան, թէպէտ և խիստ ուզում էր քաղաքն առնել։ Նա արդէն գնում էր, հրաման տայ՝ ձիանը բեռնեն և սայլերը ձիւթեն, որ ջանկարժ կանգ առաւ ու ասաց.

—Ատաման, մի բան էլ էի ուզում հարցնել քեզ. կարծեմ, թշնամու զօրքի մէջ մերոնցից մօտ երեսուն հոգի գերի կան, չէ՞:

—Ես մարդ ուղարկեցի, որ փոխանակու-

թիւն անենք—չեն համաձայնում:

—Բա ուրեմն նրանց պիտի հենց այնպէս էլ թողնենք, է՞լի:

—Ի՞նչ արած:

—Ի՞նչ, է՞լի նրանց չարչարեն, հա:

—Բա էլ ի՞նչ կարող ենք անել,—պատասխանեց կոշեւոյը,—օգնել հօ՛ւ չենք կարող, որ մնանք էլ, նրանց չենք ջաղթիլ, մինչդեռ մերն էլ ձեռներիցս կըզնայ,—[Թաթարը մեղ չի սպասիլ:

—Բա ուրեմն հերետիկոս անհաւատները ոնց ուղում են՝ մեր Քրիստոսի հաւատը ծաղրու ծանծի անեն, է՞լի:

Կոշեւոյը ուսերը վեր քաշեց:

—Իսկ ե՛ս, ատաման, կարծում եմ՝ այդ այդպէս չի լինելու:

—Ինչո՞ւ չի լինելու:

—Այնպէ՛ս. այդ արդէն ես գիտեմ:

—Օհօ՛ւ, ի՞նչ մեծութիւն է ծախում, ասաց կոշեւոյը, մատով իր չիբուխի մէջ հուպ տալով մոխիրը:

—Լսե՛լ էք, պանե՛ր, կոշեւոյը ի՞նչ է ուզում անել,—ասաց Բուլբան, կոշեւոյի մօտից դուրս դալով և զապորոժցիներին դառնալով.—Ուզում է՝ հենց այժմ Սեչ վերադառնանք, իսկ մեր ընկերներին, նրանց, որ թշնամու ձեռքը

գերի են ընկել, հէնց այնպէս էլ թողնենք, որ անօրէն հերետիկոսները չարչարեն: Ի՞նչ կ'ա-սէք սրան, հը՞:

— Կոշեոյի խօսքին չենք լսիլ, — ասաց միաբերան զապորոժցիների մի մասը, բաժա-նուեց և մի կողմի վրայ կանգնեց:

Դրանք մօտ երկու հազար հոգի էին:

Կոշեոյը դուրս եկաւ: Նա արդէն լսել էր այն շփոթմունքը, որ յարուցել էր անհանգիստ Բուլբան:

— Ի՞նչ էք ուզում, ինչի՞ էք այդպէս զալ-մաղալ բարձրացրել, — գոչեց նա սպառնալիս:

— Մենք Սեչ գնալ չենք ուզում: Մենք այս-տեղ ենք մնում, աղաղակում էր մի խումբը:

— Ի՞նչ էք ասում, խելքներդ կորե՞լ է, ի՞նչ է, սատանի ծնունդներ, ես ձեզ ամենքիդ կը-կապոտեմ:

— Ի՞նչ իրաւունք ունի դա, — ասաց Բուլբան զապորոժցիներին դառնալով, — մենք ազատ կա-զակ ենք:

— Իհնարկէ, մենք ազատ կազակ ենք, ասում էին զապորոժցիները:

— Ես ձեզ ազատ ցոյց կըտամ: Ո՞րտեղ էք ա-զատ, — Սեչում. ա՛յ՝ այնտեղ ազատ էք: Այնտեղ կարող էք իշխանութիւնս ձեռիցս առնել, թէ-կուզ կապել ինձ ու սպանել, և ինչ որ ուզէք՝

կարող էք անել. իսկ այստեղ՝ ձէն-ծսրտուն չը-լսեմ: Գիտէ՞ք, ի՞նչ ասել է պատերազմական ի-րաւունք: — Պո՛ւ ինչ ես այդտեղ խռովութիւն սարքում, ասաց նա Բուլբային դառնալով:

— Ո՛չ, ես խռովութիւն չեմ հանում. ես իմ քրիստոնէական պարտքս եմ կատարում, սառ-նասրտութեամբ պատասխանեց Բուլբան: — Ես մեր իրաւունքներին եմ պաշտպան կանգնում, պատճառ որ պարտական ենք քրիստոնեայ ա-րիւնք պաշտպանել:

— Ես քեզ քննութառ սատանայ, ես քեզ սաց-լերին կըկապեմ:

— Հասրն մի փո՛րձիր, տե՛ս:

— Ատեցէ՛ք, պան եղբայրներ, — ասաց կոշեոյը, խօսքը փոքր ինչ մեղմացնելով, — ինչո՞ւ համար բնա թողնում էք ձեր այն ընկերներին, որ Սե-չում թաթարը գերի է արել: Թէ՞ հենց գի-տէք՝ թաթարները լեհերից լա՛ւ կը վարուեն:

— Ե՛ն՝ թաթար են, սրանք լեհ - թաթա-րըն ու լեհը մէկ չեն, — պատասխանեց Բուլ-բան: — Մուսուլմանն է՛լի խղճմունք ու Աստու-ծու երկիւղ ունի, կաթոլիկներն այդ ոչ ունեցել են, ոչ էլ կուենան: Կացէ՛ք, տղերք, ես էլ ասեմ: Ի՞նչ, դուք որ գերի ընկնէք, ու ականի կաշի-ներդ կենդանի-կենդանի քերթել, կամ թաւա-ների մէջ տապակէին ձեզ — ի՞նչ կ'ասէիք դուք

այն ժամանակ: Իսկ ձեր երկրացիներից, ընկերներից, նրանք՝ որ պարտական են մինչև արեան վերջին կաթիլը պաշտպանել, ձեր այդ ընկերներից մէկն էլէ չուզենար օգնութեան ձեռք մեկնել, — ի՞նչ կ'ասէիք դուք այն ժամանակ:

— Ինչ կ'ասէի՛նք, — բացականչեցին մի քանիսը, — կ'ասէինք՝ դուք փախաւ էք, չէ՛ թէ զապորոժցի: — Երևում էր, որ Տարասի խօսքերը խիստ շարժեցին նրանց:

— Կացէ՛ք, տղե՛րք, ես է՛լ ասեմ, — ձայն տուեց ատամանը, — հասկնա՛ս ասացէք, սքնն եղբայրներ, խելքներդ ո՞ւր է կորել: Ինքներդ դատեցէք, ո՞րտեղից կարող էք այդքան թշնամիներ չեալ գլուխ հանել: Նրանք տասնհազարից աւելի են, իսկ դուք երկու հազար կաք-չկաք: Ձե՛ որ ամենքդ էլ տեղնուտեղը կրկորչէք:

— Կորչելու ենք՝ կորչենք, ասաց Բուլբան:

— Մնացէք բնս այստեղ, թէ որ արդէն այդպէս ձեր կորուստը կամեցաք: Իսկ նրանք, որ ձեզնից խելօք են, հա՛-դէ՛, ճանապարհ ընկնենք:

— Դուք ձերն արէք, մենք էլ մե՛րն անենք, ասաց Բուլբան:

Երկու կողմն էլ անշարժ կանգնած էին մէկ-մէկու դէմ-ջանդիման, և մի բոպէ գերեզմանացին լուռ թիւն տիրեց:

Վերջապէս առաջին կարգերում կանգնած ալևոր զապորոժցիները, աչքները գետին զըցած, սկսեցին խօսել:

— Եդ, այսինքն իհարկէ, արդարութեամբ որ դատենք, դուք էլ ասպետական պարտք էք կատարում, մենք էլ ասպետական սովորութեամբ ենք գնում: Մարդս էլ հենց դրա համար է ապրում, որ հաւատն ու սովորոյթը պաշտպանի: Մանաւանդ, կեանքն էլ որ կայ, այնպէս մի բան է, որ մարդ նրա վրայ որ ափսոսանք էլ չգիտենք ինչի՞ վրայ չպէտք է ափսոսայ: Շուտով այն էլ կըսկսենք ափսոսալ, որ մեր կանանց թողել ենք: Պէ՛տք է խօ՛ մի տեսնել ի՞նչ բան է մահը: Ինչ ձախորդութիւն ասես՝ կեանքներին մէջ տեսել ենք: Այսպէս թէ այնպէս, չպէտք է սրտներին մէջ իրար դէմ թշնամութիւն ու քէն պահենք: Մենք ամենքս զապորոժցի ենք, ամենքս էլ մի օջախից ենք, ամենքիս էլ Սեչն է կաթ տուել, մենք ամենքս էլ հարազատ եղբայր ենք... հարցնում ենք իւրաքանչիւրիդ. արդեօք մեզնից որեւէ տժգոհութիւն ունի՞ մէկը:

— Ո՛չ մի տժգոհութիւն, միշտ գոհ ենք եղել, — կանչեցին ամենքը միաբերան:

— Դէ՛ թող բաս բաժանուելու ժամանակն էլ այդպէս լինի... թէ ինչ կայ առաջներին, այդ Աստուած ինքը միայն գիտէ. զուցէ մեզ-

նից ոչ մէկը է՛լ չի տեսնիլ իր ընկերին: Բաս ամենքս էլ համբուրուենք:

Եւ երկու հազար զօրականները պաշտօնական երկու հազարի հետ: Կոշեոյը գրկեց Տարասին:

Դէ՛հ, կացէ՛ք բարով, պան եղբայներ-կըս-րիճներ: Տանց Աստուած, որ ամեն բան այնպէս լինի, ինչպէս իրեն Աստուծու կամքն է: Աթէ մե՛նք գլխներս վէր դնենք, դո՛ւք պատմեցէք մեզ համար, որ ա՛յ այս ինչ կտրիճները զուր չեն ապրել: Իսկ եթէ դո՛ւք ընկնէք և պատուա-ւոր մահ ստանաք, այն ժամանակ մե՛նք կը պատմենք, որ ամբողջ Ուկրաինան, այլ և ուրիշ երկիրներն էլ իմանան, որ ա՛յ՝ այնպիսի կըս-րիճներ կային, որոնք թէ Քրիստոսի հաւատը պաշտպանել զիտէին և թէ ընկերութիւնն էին յարգում: Մնա՛ք բարով, թո՛ղ Աստուծու օրհ-նութիւնը ձեզ վրայ էլ լինի, մեզ վրայ էլ:

Զօրքի երկու մասն իրար միացան, որ չը-թողնեն թշնամին իրենց բաժանուիլն իմանայ, և նահանջեցին դէպի հրդեհուած մենաստանը, որի ստորոտում մի խորը քարափ կար: Հեռա-ցող կէսը, կոշեոյ ատամանի հետ, լեռան զա-ռիվայրով ցած իջաւ և քարափի միջով, թըշ-նամուց անտեսանելի, լուռ ու հանդարտ զաղ-տազնաց էր լինում:

Բարձրութեան վրայ կանգնած լեհական զօ-րագունդը չէր կարող մասամբ չնկատել զա-պորոժցոց զօրքի այդ շարժումը և պատրաստ էր արդէն վճռելու, որ խնդն ևեթ յարձա-կում գործի, բայց Ֆրանսիացի թնդանօթա-ձիգն ու ինժեները, որ ծառայում էր լեհական զօրքի մէջ և պատերազմական գործին խիստ հմուտ մէկն էր, կանգնեցրեց նրանց, ասելով. «Ո՛չ, ո՛չ, պարոններ. այդ ձեր կարծածը չէ՛. դա լոկ մի դիւական դարանակալութիւն է: Ա՛խ, այդ Զապորոգի մարդի՛կը» ասաց նա, մատն իր բաղէական քթին դնելով, որի միջո-ցին նրա՝ մինչայդ խոպոտ ձայնը զիլ-զիլ հըն-չեց, «Այդ Զապորոգի ժողովուրդը, սառանի ետի ոտն է այդ Զապորոգի ժողովուրդը»:

— Դէ՛, պան եղբայրներ, - ասաց Բուլբան զօր-քի հեռանալուց յետոյ, - այժմ ժամանակն եկաւ, որ Զապորոժիէի պատիւը բարձր պահենք: Տե-սէ՛ք, որ բանն այնտեղ հասնի, որ այլեւս կա-րելի չլինի անհաւատներին դէմ դնել, այն ժա-մանակ, պաներ, ամենքս էլ տեղնուտեղը վէր ընկնենք, ոչ մէկս էլ կենդանի չմնայ. ամենքս էլ իբրեւ հաւատարիմ ընկերներ զիաթաւալ պառկենք միեւնոյն զերեզմանում: Մեծ ժամից առաջ հիմա արադ խմենք, պան եղբայրներ, որովհետեւ մեր վիճակն այժմ նման է հարսա-

նիքի, որի մէջ պէտք է ամեն մարդ ուրախանայ:

Յիսուն կազակ ղէպի սալերը ղիմեցին և սրուակները հանեցին, պատրաստուելով մատուակի պաշտօն վարելու: Երկու հազար կազակներն իրենց թաթպանները սրուակներին դէմ արեցին:

— Ամենից առաջ, պան եղբայրներ, — ասաց Բուլբան, իր թաթպանը վեր բարձրացնելով, — մեր պարտքն է Քրիստոսի հաւատի համար խմել: Այնպիսի ժամանակ դաջ վերջապէս, որ մեր հաւատը ողջ աշխարհում տարածուի, և բոլոր անհաւատները քրիստոնեայ դառնան վերջապէս: Մէկ թասով միանգամից խմենք և Սեչի կենացը, որ երկար, երկար մնայ նախ կորուստ բոլոր անհաւատների. որ ամեն տարի այնտեղից կտրիճներ դուրս գան, մինը միւսից քանջ, մինը միւսից քանջ: Մի հետով խմենք և մեր սեփական փառքի կենացը, որ մեր թոռներն ու ծոռներն ասեն թէ ժամանակով անց այսպիսի մարդիկ կային, որ ընկերութեանն ամօթ չբերեցին և իրենց մարդկանցը չդաւաճանեցին: Եւ այսպէս, պան եղբայրներ, ինչպէս այս արաղը փրփրում ու պղպղում է, մենք էլ այնպէս ուրախ զնանք

մահուան առաջ: Դէ, մի՛ հետով, հաւատի կենացը:

— Հաւատի կենացը, — կրկնեցին մերձաւոր շարքերը, թաթպանները վեր բարձրացնելով: — Հաւատի կենացը, — կցեցին հեռաւորները:

— Սեչի կենացը, ասաց Բուլբան, թաթպանը նորից վեր բարձրացնելով:

— Սեչի կենացը, — որոտացին մերձաւորները:

— Սեչի կենացը, արձագանք տուին հեռաւորները:

— Փառքի և աշխարհիս բոլոր քրիստոնեաների կենացը:

— Փառքի և քրիստոնեաների կենացը, կրկնեցին մերձաւորները:

— Փառքի և քրիստոնեաների կենացը, կրկնեցին հեռաւորները:

— Այժմ ձիանը հեծնենք, տղերք:

Ամենքն էլ իսկոյն ձիաների վրայ թռան և միասին, կանոնաւոր խմբով առաջ շարժուեցան: Ամենքն էլ վառուած էին մի զերբնական ուժով: Դա յուսահատութիւնից ծնուած մի վայրենի աւիւն չէր: Դա մի բոլորովին ուրիշ բան էր: Մի տեսակ ուրախական ոգեւորութիւն, մի տեսակ սարսուռ էր զգացում այդ քէֆասէր ու քաջ խմբի սրտերում: Նրանց սև ու ալեւոր բեղերը սիգապանծ վայր

էին իջնում. նրանց զէմքերը վստահութեամբ լի էին: Նրանց ամեն մի շարժմունքն ազատ էր և, կարծես, պատկերանում էր որոշ: Ամբողջ հեծելախումբը թշնամու վրայ գրոհ տուաւ սաստկութեամբ, առանց իր բոլոր ոյժերը հաւաքելու, այլ կարծես թէ զոռարձանալով և իր զրութեան հետ խաղ անելով: Որպէս հարսանեկան երաժշտութեամբ՝ գնդակների սուրոցի միջով առաջ էին խաղում: Առանց կանոնաւորութեան մասին որեւէ տեսական հասկացողութիւն ունենալու, նրանք զարմանալի կանոնաւորութեամբ էին առաջ գնում, որ, կարծես, նրանից էր առաջանում, որ նրանց սրտերն ու յոյզերը, ընդհանուր մտքով միացած, միապէս մի բախիւնով էին բաբախում: Ոչ մէկը չէր անջատուում. ոչ մի տեղում չէր քակուում այդ զանգուածը: Կենդան զօրքերը, որ բուռն զիմադրութեամբ նրանց ընդունելու վրայ էին, սկսեցին ահաբեկուած ետ նահանջել, մտածելով թէ արդեօք որեւէ դերբնական ոգի չէ՞ սկսել կազակներին օգնել: Նրանց բանակի ամենալաւ կարգադրութիւնները ոչնչացան այս աւերիչ ոյժի ձեռքով: Այս ամբողջ հեծելախումբը սլանում էր մի տեսակ ոգևորուած, առանց փոփոխուելու, ոչ սառչելով և ոչ իր եռանդն աւելացնելով: Դա

մի պատկեր էր, և պէտք էր միայն, որ նկարիչը ձեռն առնէր վրձինը ու նկարէր: Պրանսիացի ինժեները, որ հոգւով իսկական արուեստագէտ էր, դէն զցեց պատրոյգը, որով պատրաստուում էր թնդանօթը կպցնելու, և ինքն իրեն մոռանալով՝ ծափ էր տալիս, բարձրաձայն զոռալով. «Աեցցէք, մըսիօ Զապորոզներ»:

Թշնամուց մօտ երկու հազար հոգի սպանուեցան, մի այսքան էլ ցրիւ եկան և ի փախուստ դարձան: Նորեկ զօրքը, որ դեռ կռիւ չէր մտած, ասես թէ տարակուսած, կանգնած էր մնացել: Զապորոժցիներն իրենք էլ սիրտ չէին անում առաջ գնալ: Նրանք նոյն իսկ թշնամու աչքի առաջ վերցրին թողած թնդանօթներն ու պաշարեղէն բարձած սաշլերի մի մասը, և նոյնպէս զարհուրելի կերպով, ճիշտ միևնոյն կարգով ետ նահանջեցին դէպի հըրդեհուած մենաստանը, որի տեղադրութիւնը պաշտպանուելու համար խիստ նպաստաւոր էր:

Բուլբան իր զապորոժցիներով, այսպիսի փառաւոր կռուից յետոյ քէֆ անել սկսեց. բաց երբ անքէ անցրեց և համարեց իր շարքերը, տեսաւ, որ ընդամենը հազար հոգուց աւելի չէին մնացել. մինչդեռ լեհացիներին անդադար նոր զօրքեր էին օգնութիւն գալիս, և եթէ մի բան թշնամու յարձակումից աղա-

տեց Բուլբային, դա Ֆրանսիացի ինժեների խորին համոզմունքն էր, որով լեհացիները երկիւղ էին տանում թէ զապորոցիները թաքնուած բազմութիւն կունենան:

Այդ միջոցին Բուլբայն իմացաւ, որ զապորոցի գերիներին մի հեծելախմբի ուղեկցութեամբ ուղարկել են Վարշաւի ճանապարհով: Նրա գլխում իսկոյն միտք ծնուեց, որ վրայ հասնի նրանց ետեւից և նրանց ձեռից գերիներին ազատի: Այս մասին յայտնելով զօրքին, սկսեց նահանջելու պատրաստութիւն տեսնել ծածուկ: Ամբողջ օրը կազակները իրենց սայլերը ձիւթում էին, որ չձռնչան. թնդանօթների մեծ մասը գետնի տակ թաղեցին, որ թշնամու ձեռքը չընկնեն, և միևնոյն ժամանակ շարունակում էին անընդհատ հրացանաձգութիւն անել: Զապորոցիների մի մասն իրենց վերի հագուստները հանեցին. դրանցից խրտուիլակներ շինեցին և վանքի պարիսպների վրայ շարեցին ամենուրեք, ուր պահապաններ կային կանգնած: Մենաստանի ետևում մի ճանապարհ գտան, որի մասին, ըստ ամենայն հաւանականութեան, թշնամին տեղեկութիւն չունէր: Այդ նեղ ճանապարհն անցնում էր երկու հեղեղատի միջով և բոլորովին խափանուած էր կտրտած փաշտերով ու մոխրով:

Պիշերուայ խորին մոռացից օգտուելով, նրանք տեղներիցը շարժուեցան, իրար ետեւից շարան ընկան իրենց բոլոր սայլերով ու աղխերով, մօտ հինգ վերստ անցկացան այդ նեղ ճանապարհով և վերջապէս դուրս եկան արձակ դաշտը, որտեղից այլ ևս բոլորովին չէր երևում թշնամին: Զապորոցիները ձիանը մտրակեցին ու սլացան: Այս ժամ ևս-և նրանք կը պատահէին անշուշտ իրենց շղթայակապ երկրացիներին, դեռ բաւական ժամանակ կ'ունենային գլխաւոր ճանապարհից շեղուելով երկրորդական խուլ ճանապարհն ընկնելու և, թաթարական ձիաների արագավազութեան շնորհիւ, գուցէ Սեչը կրկին տեսնէր իր գլխաւոր պաշտպաններին:

Բայց, կարծես դիտմամբ, լեհաց զօրքերը մտածեցին մենաստանի վրայ յարձակում գործել: Հեռատես ինժեները ճարտարութեամբ կըրակ տուեց մենաստանին կաած անտառը, հաւատացնելով թէ ամենքը կազակների որսի մնից փառաւոր խորոված կ'ունենան: Բայց խորին խաղաղութիւնն ապշեցրեց նրանց: Ապշութիւնն աւելի ևս սաստկացաւ, երբ տեսան, որ իրենց հեռուից նկատած զապորոցիների տեղը միայն խրտուիլակներ էին կանգնած: Բոլոր նշաններից երևում էր, որ զապորոցիները

Թիւը մեծ չէր: Դա սաստկացրեց նրանց զայրոյթը, և զօրքի հրամանատարը, դիւրագործ գիւ մի մարդ, նոյն ընդհանր և եթ հրաման տուեց՝ կազակներին հետամուտ լինել իսկոյն:

Եթէ Բուլբան այնպէս դժուար շարժելի ու ծանր բեռներով դուրս եկած չլինէր, մինչև այժմ շատ աւելի հեռու եղած կըլինէր: Եւ զրանով գուցէ հետամտութիւնից պրծնէր: Բայց նա ամսոսեց մի քանի թնդանօթներ թողնել և մի քանի ընդհանր յետոյ տեսաւ երկու կողմից եկող բազմաթիւ զօրքից բարձրացած փողին: «Թո՛ւ, գրողը տանի, լեհերը հոտըն առան», ասաց նա բերանից հանելով չիբուխը, որ հենց այն է՝ սկսել էր ամենամեծ հանդստութեամբ ծխել:

Տեսնելով, որ անհնար է այդքան բազմութեան ձեռից աւելի հեռուն նահանջել, նա իր սովորական սառնասրտութեամբ հրամայեց սալերը մի տեղ հաւաքել, կուտակել և մի քանի շարք զապորոժցիներով շրջապատել: Այդ ռազմական միջոցը կազակների կողմ մղելու կատարելութիւնն էր համարւում և միշտ այն ժամանակուայ մինչև անգամ ամենագիտուն տեսական ռազմագէտների զարմանքն էր շարժում: Դրա նպատակն այն էր, որ թիկունքի կողմը պաշտպանեն: Այդտեղ կազակներն եր-

բէք չէին յաղթւում: անխորտակելի պատի նման՝ սալերը շրջապատելով, նրանք ամեն կողմից երեսները դէպի թշնամին էին դարձրած լինում: Թնդանօթները մեծ օգուտ բերեցին նրանց, թոյլ չտալով, որ երկու թշնամիներն իրար խառնուեն և այնպէս կռուեն, որով և նրանց զօրքերը յոգնելուց ազատ էին մնում, — մանաւանդ որ թշնամին, ցանկանալով շուտ վրայ հասնել, թեթեւաձեռն էր ճանապարհ ընկել: Ահական զօրքերը, որ միշտ յայտնի էին իրենց անհամբերութեամբ, պատրաստ էին արդէն թողնել-հեռանալու, եթէ զապորոժցիների կողմից եղած մի սխալ նրանց բանը չթեթեւացնէր:

Այդ միջոցին Ստոպայը, որ իր կողմում արձակւում էր բոլոր լցրած թնդանօթները, եռանդից մղուած և անգործ դրութեան վրայ զայրանալով, սալերից բաժանուեց, մի փոքր հեռացաւ, մանր հրացանաձգութեան մէջ մտաւ, յետոյ էլ սկսեց սրագէնքով կռուել: Թշնամու շարքերի մի մասը ցրուեցաւ նրա կատաղի արիւթիւնից, բայց շուտով նա չորս կողմից վրայ տուող թշնամիների բազմութեան ձեռքն ընկաւ, և ծերունի Բուլբան իր աչքով տեսաւ թէ լինչպէս մի քանի ձեռքեր բարձրացրին նրան, հաստ պարաններով կապեցին ու խուռն

բաղմունքեան մէջ տարան։ Սիրելի որդուն օգնութիւն հասցնելու և նրան ազատելու ցանկութիւնը մոռացնել տուեց Բուլբային իր պաշտօնի կարեւորութիւնը։ Նա զապորոժցիների մեծ մասի հետ սայլերից անջատուեց և զրոհ տուեց թշնամու մէջտեղը, ուր կարծում էր թէ կը գտնի Ստոպին։ Զապորոժցիները՝ թշնամու բաղմունքիւնից իրարուց բաժան-բաժան լինելով՝ բոլորովին կորան բաղմունքեան մէջ։ Իւրաքանչիւրը պէտք է առանձին կռուէր. և պէտք էր տեսնել թէ ինչպէս նրանցից ամեն մէկը, կայծակի նման, պտրտւում էր բոլոր կողմերի վրայ՝ կռուելով և սրով, և հրացանի կոթով, և մտրակով ու մահակով։ Ամեն մէկն իր աչքի առաջ մահն էր տեսնում և աշխատում էր միայն՝ իր կեանքն աւելի թանգ ծախի։ Բուլբան, ինչպէս մի վեթիսարի հակայ, աչքի էր ընկնում ընդհանուր քաօսի մէջ։ Ատաղաբար հասցնում էր իր զօրեղ հարուածները, աւելի ու աւելի բորբոքուելով իր գլխին թափուած հարուածներէից։ Նա այդ ամենն անում էր վայրենի և սոսկալի աղաղակ բարձրացնելով և նրա ձայնը, ինչպէս յովտակի հեռուստ լսուող խրխինջ, կրկնում էին քաջահնչիւն դաշտերը։ Թրի հարուածները վերջապէս կարկտի նման սկսե-

ցին թափուել նրա գլխին։ Նա անզգայացած դետին զլորուեց։ Բաղմունքիւնը ոտի տակ տուեց նրան ու տրորեց. ձիանը փոշու մէջ կոխկռտեցին նրան։ Զապորոժցիներից ոչ մէկը կենդանի չմնաց. բոլորը տեղն ու տեղն ընկան։ Եւ ոչ մի կենդանի աւար վիայ չէր լեհաց զօրքերի տարած յաղթութեանը։

Է.

— Մհ, ինչ երկար քնել եմ, ասաց Բուլբան, դիտելով խրճթի անկիւնները, որի մէջ պառկած էր ինքը, բոլոր մարմնով վիրաւորուած ու ջարդուած։— Քնն էի արդեօք, թէ զարթուն էի տեսնում։

— Ի՞նչ քուն ու զարթուն, քիչ էր մնացել, որ յաւիտեան քնէիր,— պատասխանեց կշտին նստած Տովկաչը, որի դէմքը մի ընդհանուր փայլեց կենդանութեամբ և նորից իր սովորական սառնարիւնութեան մէջ ընկղմուեցաւ։

— Լաւ կոտորած էր. այս ինչպէս է եղել, որ ես ազատուել եմ։ Զէ որ բոլորովին թրերի հարուածների տակին էի. իսկ յետոյ ինչ է եղել, էլ արդէն բան չեմ յիշում...

— Այդ մնաց թէ ինչպէս ես ազատուել, լաւ որ ազատուել ես։

Տովկաչն այն մարդկանցից էր, որոնք գործը լուրեւայն են կատարում և երբեք իրենց կատարած գործի մասին չեն խօսում:

Բուլբայի տոգոյն և կապտած դէմքից երևում էր, որ ճիգ էր անում հանգամանքները մտաբերի:

— Բա իմ որդին ինչ եղաւ... Օստապը ինչ եղաւ: Նա էլ միւսների հետ ընկաւ և պատուաբեր գերեզմանին արժանացաւ:

Տովկաչը լուռ էր:

— Ինչո՞ւ ես լուռ. կաց, չիշո՞ւմ եմ, չիշում եմ. ես տեսայ՝ ինչպէս պիղծ կաթոլիկները նրա ձեռներն ոլորեցին, ետեին կապեցին ու գերի տարան: Եւ ես չկարողացայ ազատել քեզ, որդեակ իմ Օստապ: Ոյժս դաւաճանեց ինձ վերջապէս:

Խորշոմները կնճռուեցան նրա ճակատին և նրա՝ սպիւնեղով ծածկուած դէմքը սաստիկ վարանմունքով քողարկուեց:

— Լռիր, պան Տարաս: Ինչ որ լինելու է՝ կըլինի: Լռիր ու կազդուրուիր. դեռ հարիւր վերստից աւելի ճանապարհ ունինք կտրելու:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ տեղից վեր կացողը հիմա քեզ է պտրում: Գիտե՞ս, գլուխդ տանողին երկու հազար ոսկի են խոստացել, որ տան:

Բայց Տարասը չէր լսում Տովկաչի խօսքերը: «Որդեակ իմ, Օստապ», ասում էր նա. «ես քեզ չկարողացայ ազատել»:

Եւ վշտի զեղումն ուշաթափութեան մէջ ձգեց նրան: Տովկաչն ամբողջ օրը խրճթում մնաց. բայց զիշերը վրայ հասնելուն պէս՝ տարաւ անդգայացած Տարասին: Եզան կաշու մէջ փաթաթեց նրան, տեղաւորեց թախտի նման արկղի մէջ, թամբի լայնութեամբ ամրացրեց և ամենայն արագութեամբ չափ գցեց իր թաթարական վազան ձին: Ամայի ձորերն և անանցանելի տեղերն էին տեսնում նրան իր ծանր բեռան հետ թռչելիս: Տովկաչը վախենում էր, որ մի գուցէ թշնամիներ պատահեն կամ հետամուտ լինեն իրեն, և թէպէտ նա արդէն տափաստանում էր, որի տէրն ամենքից աւելի զապորոժցիները կարող էին համարուել, բայց այն ժամանակուայ սահմաններն այնպէս անորոշ էին, որ ամեն մարդ անպաշտպան երկրի երեսին կարող էր իր քէֆին ման գալ, ինչպէս իր սեփականութեան մէջ: Նա չէր ուզում Տարասին նրա ազարակը տանել, նրան այնտեղ աւելի պակաս ապահով համարելով քան թէ Զապորոժիէում, դէպի ուր ճանապարհ ընկած գնում էր այժմ: Մանաւանդ որ նա հաւատացած էր,

որ նախկին ընկերներին պատահելը, խնճոցներն ու նոր կոխները շուտով կըլաւացնեն Տարասին և նրա թախիժը կըփարատեն:

Եւ արդարեւ, յուսախաբ չեղաւ նա: Տարասի երկաթի ոչժը յաղթեց, չնայելով որ նա վաթսուէն տարեկան էր, երկու շաբաթից յետոյ արդէն ոտի կանգնեց: Բայց ոչ մի բան չկարողացաւ նրա թախիժը փարատել: Ըստ երևութիւն, նոյն իսկ զապորոժցիների խնճոցներն ու ուրախութիւնները մի տեսակ դառն բան էին թուում նրան: Նրա մտքից չէր հեռանում այն ժամանակը, որից դեռ երկու ամիս էլ չէր անցել. այն ժամանակը, երբ զբօսնում էր իր որդոց, իր դեռ կորովի, առոյգ, ոչժերով լի որդոց հետ-և նրա՝ մինչայդ անդրդուելի դէմքի վրայ դուրս էր ցայտում սիրտ կեղեքող վիշտը: Եւ նա, գլուխը կախ արած, մեղմիկ ասում էր. «Որդեան իմ, Օստանյ իմ»:

Զապորոժցիները ծովային արշաւանքի պատրաստուեցան: Երկու հարիւր նաւակ Գնեսարն իջեցրին, և փոքր Ասիան տեսաւ նրանց՝ ածիլած գլուխներով ու երկայն քեաքիւններով՝ իր ծաղկած ափերը սրի ու հրի ճաղակ տալիս. տեսաւ թէ ինչպէս իր մահմեդական բնակիչների չալմաները, իր անթիւ ծաղիկների նրման, շաղ են տուած արիւնով թրջուած դաշ-

տերի երեսին և կամ ափերի մօտ լողում են. նա զապորոժցիների քիչ կարոտած շալուարներ ու ջղոտ ձեռքեր չտեսաւ՝ սև մորակները բռնած: Զապորոժցիները կերան ու քարուքանդ արին բոլոր այգիները. մզկիթներում աղբի ահագին կոյտեր թողին. պարսկական թանգազին շալերը խոնջանի տեղ էին գործածում ու նրանցով իրենց կեղտոտած վերակունները դօտեպնդում: Երկար այնուհետև այդ տեղերում գտնում էին զապորոժցոց կարճ չիբուխները: Նրանք ուրախ սրտով յետ էին լողում: Նրանց ետևից ընկած էր տաճկական տասը-թնդանօթանի նաւը, որ իր բոլոր հրանօթները միանգամ արձակելով՝ թռչունների նման ցրիւ տուեց նրանց ծակուած նաւակները: Նրանց երրորդ մասը ծովի խորքերի մէջ ընկղմուեցաւ, բայց քնացածները նորից մի տեղ ժողովուեցան և Գնեսարի գետաբերանը հասան՝ իրենց հետ՝ ցելիկով *) լիքը լցրած՝ տասներկու տակառ բերելով: Բայց այդ ամենը այլ ևս չէր գրաւում Տարասին: Նա անշարժ նստում էր գետափին, շրթունքները շարժելով ու արտասանելով. «Օստանյ, իմ Օստանյ»: Նրա առաջին փայլում ու սփռում էր Սև ծովը. հեռաւոր

*) Յելսին-ոսկէ դրամ Թիւրքիայում:

եղեգնուտի մէջ ճշգրտէր ուրուրը. նրա սպիտակ բեղը արծաթին էր տալիս, և արտասուքի կաթիլները ոլոռն-ոլոռն կաթկթուով էին մէկը միւսի ետեւից:

Երբ ջհուդ Եանկելը, որ այդ ժամանակ Ուման քաղաքում էր լոյս ընկել և ինչ-որ պող-րաթներով և տեղախան կապալառուների հետ ունեցած յարաբերութիւններով էր պարապում, երբ ջհուդ Եանկելը՝ իր բաւական կեդտոտ սաւանը վրան գցած՝ աղօթում էր և շուռ եկաւ, որ իր կրօնի սոփորութեամբ, վերջին անգամ թքնի, — յանկարծ նրա աչքերը ետեւում կանգնած Բուլբային հանդիպեցին: Ջրհուդի աչքին ամենից առաջ աչն երկու հազար ոսկին ընկաւ, որ Բուլբայի գլխի համար խոստացած էին. բայց նա խկոյն ամաչեց իր այդ շահասիրութեան համար և ճիգ թափեց խեղդելու իր մէջ ոսկու այդ միտքը, որ որդի պէս՝ յաւիտեան կրծում է ջհուդի հոգին:

— Լսիր, Եանկել, ասաց Տարասը ջհուդին, որն խկոյն ևեթ սկսեց գլուխ վեր բերել Բուլբայի առաջ և դուռն զգուշութեամբ փակեց, որ չտեսնեն իրենց: — Ես քո կեանքն ազատեցի, այժմ դո՛ւ պէտք է ինձ մի ծառայութիւն անես:

Ջհուդի երեսը մի փոքր կնճռոտուեց:

— Ի՛նչ ծառայութիւն. եթէ այնպիսի ծա-

ռայութիւն է, որ կարելի է անել, ինչի՞ չեմ անիլ:

— Ոչինչ մի ասիլ: Ինձ Վարշաւ տար:

— Վարշաւ. ի՛նչ. Վարշաւ, ասաց Եանկելը: Եւ զարմանքից նրա ունքերն ու ուսերը վեր բարձրացան:

— Ել պատասխան հարկաւոր չէ: Ինձ Վարշաւ տար: Ինչ լինում է՝ լինի, միանգամ էլ նրան կամենում եմ՝ տեսնեմ. գոնէ մի խօսք էլէ ասեմ:

— Ի՛նչպէս կարելի է այդպիսի բան ասել, ասաց ջհուդը, իր երկու ձեռքի մատները չըռելով: — մի՞թէ պանը չի լսել, որ արդէն...

— Գիտեմ, ամէն բան գիտեմ. գլխիս համար երկու հազար ոսկի են տալիս: Այդ անպիտանները գլխիս գինը լնւ են հասկացել: Ես քեզ տասներկու հազար կը տամ: Ահա քեզ երկու հազարն այս րոպէիս: — Այս ասելով՝ Բուլբան կաշէ քսակից երկու հազար ոսկի վեր թափեց: Մնացածն էլ ետ դառնալիս:

Ջհուդն խկոյն երես-սրբիչը ձեռքն առաւ ու ոսկիները ծածկեց:

— Լնւ ոսկի է, ասաց նա, դրամներից մէկը մատների մէջ պտտեցնելով և ատամների տակ փորձելով:

— Ես չէի խնդրիլ քեզ, ես ինքս էլ գուցէ

գտնէի Վարշաւի ճանապարհը, բայց նզոված լեհերը կարող են ինձ մի ձեռով ճանաչել ու բռնել, որովհետեւ ես այնքան ել ճարպիկ մարդ չեմ: Իսկ ձեր ջհուդ ազգը այդպիսի բաների համար էլ հենց ստեղծուած է. դուք սատանին էլ կըխաբէք: Դուք ամեն սատանութիւն գիտէք: Այ թէ ինչո՞ւ համար եմ քեզ մօտ եկել: Մէկ էլ Վարշաւում ինքս իմ ձեռով ոչինչ չեմ կարող շինել: Իսկոյն եւթ սալլը լծիր ու տար ինձ:

— Ի՞նչ էք կարծում, ինչպէս թաքցրած պէտք է տանեմ պարոնին:

— Դէ այդ արդէն ջհուդներէդ բանն է թէ ինչպէս պէտք է տանէք. դատարկ տակառի, կամ թէ չէ մի ուրիշ բանի մէջ:

— Ի՞նչպէս կարելի է տակառի մէջ տանել: Ով տեսնի պիտի կարծի՝ արագ է:

— Ի՞նչ անենք որ...այդ էլ հենց լաւ կըլինի:

— Ո՞նց թէ լաւ: Ախ Աստուած, ո՞նց կարելի է այդպէս բան ասել: Միթէ պանը չի իմանում՝ արագը որ կայ, Աստուած նրա համար է ստեղծել, որ համն ամեն մարդ տեսնի: Այնտեղ ամենքն այնպէս նաւտոտ են, որ Աստուած ազատի: Մանաւանդ զինուորականները. հինգ վեց վերստ կըսկսեն տակառի ետեւից վազ

տալ. մէկ էլ տեսար, մի ծակ բաց կ'անեն. և իսկոյն կըտեսնեն՝ արագ չի ու կասեն «ջհուդը դատարկ տակառ չի տանիլ. անշուշտ այստեղ մի բան կայ»:

— Դէ, որ այդպէս է ձկան սալլի մէջ դիր ինձ:

— Վայ,-վայ,-վայ, չի կարելի, այն Աստուածը, որ չի կարելի: Այնտեղ ճանապարհին ամեն տեղ շան պէս քաղցած մարդիկ են. ինչպէս էլ ուզես՝ պահիր պահպանիր, էլի կըղտնան և պանիս կըտեսնեն:

— Դէ, թէկուզ սատանի վրայ լինի, միայն տար:

— Կացէք, կացէք. այժմ ճանապարհին շատ աղիւս են տանում: Այնտեղ ինչ-որ բերդեր են շինում: Պանը թող սալլի տակին պառկի, իսկ ես վերելից աղիւս կըշարեմ: Պանը առողջ ու պինդ կազմուածք ունի, նրա համար ոչինչ, որ մի քիչ ծանր կըլինի. ես էլ սալլի տակից մի ծակ կըշինեմ ու պանին կըկերակրեմ:

— Ինչ ուզում ես՝ անա, միայն տար:

Եւ մի ժամից յետոյ աղիւսով բեռնած սալլը, երկու քոնձոտ ձի լծած, դուրս եկաւ Ումանից: Զիւններից մէկի վրայ նստած էր բարձրահասակ Եանկելը, և ինչքան որ ձին նրա տակին դնդղնգում էր, այնքան էլ նրա երկայն, խուճուճ կաւիքներն էին թասակի տակից ծածանում:

Բ.

Այն ժամանակ, երբ տեղի էր ունենում նկարագրած իրողութիւնը, սահմանադժեքի վրայ դեռ ևս մաքսատան պաշտօնեաներ ու ձիաւոր պահապաններ—ձեռնարկու մարդկանց այդ ահ ու սարսափը, չկային, ուստի ամեն մարդ ինչ որ քէֆն ուզէր՝ կարող էր տանել։ Եթէ պատահում էլ էր, որ մէկը խուզարկութիւն ու վերաքննութիւն էր անում, մեծ մասամբ այդ իր սեփական զուարճութեան համար էր անում, մանաւանդ երբ սացլի վրայ աչքի համար հրապուրիչ առարկաներ էին զբոսնում, և եթէ նրա ձեռքը կարգին կշիռ ու ծանրութիւն էր ունենում։ Բայց աղիւսը սիրահար չէր գտնում և առանց արգելքի ներս մտաւ քաղաքի գլխաւոր դռներով։

Բուլբան իր նեղլիկ վանդակի մէջ կարողանում էր միայն դրսի աղմուկը, սալապանների աղաղակները լսել-և ուրիշ ոչինչ։ Եանկելն իր ցածրիկ, փոշոտուած նժուղի վրայ դնդղնդալով, մի քանի պտոյտ անելուց յետոյ, շուռ եկաւ, մտաւ մի մութ, նեղ փողոց, որ ցեխոտ, միանգամայն և ջհուղի փողոց անունն էր կրում, որովհետեւ արդարեւ Վարչաւի որ ծաջրից ադես ջհուղներն այստեղ էին գտնուում։ Այդ փո-

ղոցը խիստ նման էր փորուփտորը բաց արած մի թրքաբակի։

Արեգակը, կարծես, երբեք ներս չէր թափանցում այդ տեղ։ Բոլորովին սևացած փայտաշէն տները, պատուհաններից ձգուած բաղմաթիւ ձողերի հետ աւելի ևս սաստկացնում էին մռայլը։ Հազիւ երբեմն նրանց միջին կարմրին էր տալիս մի ազուռի պտոյ, բայց դա էլ արդէն շատ տեղ բոլորովին սև գոյն էր ստացած լինում։ Մէկ-մէկ միայն վերելում պտտի դաճած կտորը, արևի շողքը վրան ընկած ժամանակ փայլում էր աչքերի համար անտանելի սպիտակութեամբ։ Այդ տեղ ամեն ինչ սաստիկ ծայրացեղութիւններից էր կազմուած, ծխնելոցի խողովակ ասես, լաթի կտորտանք ասես, կճեպներ, դուրս գցած կտորած կարասներ, ինչ ասես՝ կար։ Ամեն մարդ ինչ որ անպէտք բան ունէր, փողոցն էր դուրս շարժում և անցորդներին ամենաչնչ ցարմարութիւն ընծայում այդ անպէտք բաներով իր բոլոր զգացմունքները պարարելու։ Զիաւորը քիչ էր մնում՝ ձեռքը կպցնի փողոցի վրայով մի անից դէպի միւսը ձգած ձողերին, որոնց վրայ կախ էին արած ջհուղի գուլպաներ, կարճ վարտիկներ, և ապստամբ սագ։ Երբեմն հրէուհու բաւական սիրունատեսիկ մի դէմք, մթաղնած

ուլունքներով զարդարուն, դուրս էր նայում հնացած պատուհանից: Ջհուղի լակոտների խումբը, ցեխոտուած ու պատառոտուն հագուստով, խուճուճ մազերով, գոռում գռչում էր ու ցեխի մէջ թաւալ տալիս: Մի շիկահեր ջհուղ, ամբողջ երեսը դեղնագոյն բծերով ծածկուած, որ նրան ճնճղուկի ձուի նման էին դարձնում, պատուհանից դուրս նայեց, իսկոյն Նանկելի հետ իրենց անհասկանալի բարբառով խօսել սկսեց, և Նանկելն իսկոյն ներս մտաւ մի բալ: Փողոցով անցնում էր մի ուրիշ ջհուղ-կանգնեց, նոյնպէս խօսակցութեան մէջ մտաւ, և երբ Բուլբան, վերջապէս, աղիւսի տակից դուրս պրծաւ, երեք ջհուղ տեսաւ, որոնք տաք տաք խօսում էին:

Նանկելը դարձաւ նրան ու ասաց, որ ամեն բան կըլինի. նրա Օստապը քաղաքացին բանտում է նստած, և թէպէտ դժուար է պահապաններին համաձայնեցնել, բայց և այնպէս յոյս ունի տեսակցութիւն գլուխ բերել նրա համար:

Բուլբան երեք ջհուղների հետ մտաւ սենեակը:

Ջհուղները նորից սկսեցին իրար հետ իրենց անհասկանալի լեզուով խօսել: Տարասը նայում էր նրանց իւրաքանչիւրին: Կարծես՝

մի բան խիստ յուզեց նրան: Նրա կոպիտ ու անտարբեր դէմքի վրայ բորբոքուեց յոյսի մի տեսակ սրտմաշուկ բոց, այն յոյսի՝ որ երբեմն յուսահատութեան վերջին աստիճանին այցելում է մարդու: Նրա ծերուկ սիրտն՝ սկսեց ինչպէս մի պատանու սիրտ՝ սաստիկ բաբախել:

— Ասեցէք, ջհուղներ, ասաց նա, և նրա խօսքերի մէջ մի տեսակ հանդիսաւոր հրճուանք կար: — Աշխարհիս երեսին դուք ամեն բան կարող էք անել. որ ուզէք՝ կարող էք մինչև անգամ ծովի տակից փորել ու դուրս հանել. առածը վաղուց արդէն ասում է՝ ջհուղըն ինքն իրեն կըզոգանայ, միայն թէ գողանալ ուզենայ: Ազատեցէք Օստապիս. այնպէս արէք, որ նա հնար ունենայ այդ դռերի ձեռքից փախչելու: Այ, այս մարդուն տասներկու հազար ոսկի եմ խոստացել, — վրան տասներկու հազար էլ կաւելացնեմ: Ինչքան թանգագին բաժակներ ու գետնում թաղած ոսկի ունիմ, խրճիթս և վերջին հագուստս, բոլորը կըծախեմ և ձեզ հետ պայման կըկապեմ, որ, քանի կենդանի եմ, ինչ որ կուռի մէջ ձեռք բերեմ, բոլորը ձեզ հետ հաւասար կէս անեմ:

— Ո՛հ, կարելի չէ, սիրելի պան. կարելի չէ, յոգւոց հանելով ասած Նանկելը:

— Չէ, չի կարելի, ասաց միւս ջհուղը:

Երեք ջհուղն էլ իրար երեսի մտիկ տուին։
— Հապս մի փորձենք, ասաց երրորդը, երկ-
չոտութեամբ միւս երկուսի երեսին նայելով, —
կարելի է, Աստուած աջողում է։

Երեք ջհուղն էլ սկսեցին գերմաներէն
խօսել։ Բուլբան, ինչքան էլ ականջները սրեց,
ոչինչ չկարողացաւ հասկանալ, նա լսում էր
միայն շատ անգամ արտասանած «Վարդո-
ւայ» բառը, և ուրիշ ոչինչ։

— Լսիր, պան, — ասաց Նանկելը, — պէտք է
մի այնպիսի մարդու հետ խորհուրդ անենք,
որի նմանը աշխարհս դեռ չի տեսել։ Օ՛հ, նա
Սողոմոնի պէս իմաստուն է, նա էլ որ բան
չանի, էլ աշխարհիս երեսին ոչ ոք չի կարող
անել։ Նստիր այստեղ. անս բանալին, և ոչ
ոքի ներս մի՛ թողնի։

Ջհուղները փողոց դուրս եկան։

Տարասը դուռը փակեց և փոքրիկ պատու-
հանով ջհուղի այդ կեղտոտ պողոտային
էր նայում։ Երեք ջհուղները փողոցի մէջտե-
ղում կանգնեցին ու սկսեցին բաւական տաք-
տաք խօսել։ Նրանց միացաւ շուտով և չորրոր-
դը, վերջապէս և հինգերորդը։ Տարասը լսեց
նորից կրկնուող Վարդովայ, Վարդովայը։
Ջհուղները շարունակ դէպի փողոցի մի կողմն
էին նայում։ Վերջապէս փողոցի ծայրում, մի

խարխուլ տան ետեւից, ջհուղի մաշիկ հագած
մի ոտք երեաց, և աչքի ընկան բաճկոնակի
փէշեր։ «Այ, Վարդովայը, Վարդովայը», միա-
բերան զոռացին բոլոր ջհուղները։

Մի լղար ջհուղ, Նանկելից մի քիչ կարճ
հասակով, բաց երեսը ալիներով շատ աւելի
ծածկուած, և ահագին վերին շրթունքով,
անհամբեր խմբին մօտեցաւ, և բոլոր ջհուղ-
ներն էլ, խօսքն իրար բերնից խլելով, շտա-
պեցին պատմել նրան, որի ժամանակ Վար-
դովայը մի քանի անգամ աչքը փոքրիկ պա-
տուհանին զցեց, և Տարասը գլխի ընկաւ, որ
խօսքն իր վրայ էր։ Վարդովայը ձեռները
թափ էր տալիս, ականջ էր դնում, խօսքը
կտրում էր, յաճախ մի կողմի վրայ թքում
էր և, բաճկոնակի փէշերը բարձրացնելով,
ձեռքը գրպանն էր կոխում և այնտեղից ինչ-որ
բան դուրս հանում, որի միջոցին երևան էր
հանում իր խիստ անպիտան վարտիկը։ Վեր-
ջապէս բոլոր ջհուղներն այնպիսի ճիչ-աղա-
ղակ բարձրացրին, որ պահապան կանգնած
ջհուղը ստիպուած էր լռելու նշան անել, և
Տարասն արդէն սկսեց երկիւղ տանել իր ապա-
հովութեան համար. բաց մտաբերելով, որ
ջհուղները բացի փողոցից՝ ուրիշ տեղ խոր-
հուրդ անել չեն կարող, և որ նրանց լեզուն

սատանան անգամ չի հասկանալ, հանգստացաւ:

Երկու ընկերացիները՝ ջհուղները միասին ներս մտան սենեակը: Մարդոխաջը մօտեցաւ Տարասին, փաղաքշանքով նրա ուսին խփեց ու ասաց. «Երբ մենք ուզենք, ու Աստուած էլ կամենայ, այն ժամանակ ինչպէս հարկաւոր է կըլինի»:

Տարասը մոտիկ տուաւ այդ Սողոմոնին, որի նմանը դեռ աշխարհիս երեսին չէր եղել, և մի քիչ յոյս առաւ: Յիրաւի, նրա կերպարանքը կարող էր մի փոքր վստահութիւն ներշնչել: Նրա վերին շրթունքը, իսկը մի զարհուրանք էր: Այդ շրթունքի հաստութիւնն անկասկած կողմնակի պատճառներից էր մեծացել: Այդ Սողոմոնի միտքը միայն տասնուհինգ մազ ունէր, այն էլ ձախ կողմում: Սողոմոնի դէմքի վրայ՝ իր կտրճութեան համար ստացած այնքան հարուածի նշաններ կային, որ նա անկասկած, դրանց հաշիւը վաղուց կորցրել էր և վարժուել էր իծնէ բծեր համարել:

Մարդոխաջը հեռացաւ իր իմաստութեան վրայ զարմանքով լցուած ընկերների հետ: Բուլբան մենակ մնաց: Նա մի օտարոտի, չեղած-չտեսնուած դրութեան մէջ էր. կեանքի մէջ առաջին անգամն էր, որ անհանգստու-

թիւն էր զգում: Նրա հոգին տենդային դրութեան մէջ էր: Նա էլ այն, առաջուայ անընկճելին, կաղնու պէս անդրդուելին ու հզօրը չէր. նա փոքրոգի էր. նա այժմ թոյլ էր: Ամեն մի շշուկի վրայ, փողոցի ծայրում երևացող ամեն մի նոր ջհուղի կերպարանքի վրայ սոսկում էր: Այդ վիճակի մէջ անցկացրեց վերջապէս ամբողջ օրը. ոչ ուտում էր, ոչ խմում. և նրա աչքերը ոչ մի ընկեր չէին բաժանում փողոցի վրայ նայող փոքրիկ պատահանից: Վերջապէս արդէն ուշ երեկոյեան երևացին Մարդոխայն ու Յանկելը: Տարասի սիրտը թալկացաւ:

— Ինչպէս է, աշոյղ է, — հարցրեց նա վայրենի ձիւռ անհամբերութեամբ: Բայց դեռ ջհուղները սիրտ չէին արել պատասխանելու, Տարասը նկատեց, որ Մարդոխայնի վերջին խոսքովն էլ չէր մնացել, որ լիքն բաւական անդիւր, բայց և այնպէս օղակ-օղակ ոլորում էր նրա թասակի տակից: Երևում էր, որ Մարդոխաջը ուզում էր մի բան ասել, բայց մի այնպիսի չիմար բան դուրս տուաւ, որ Տարասը բան չը հասկացաւ: Հենց Յանկելն ինքն էլ խիստ յաճախ ձեռքը բերնին էր դնում, այնպէս որ, կարծես, մրսած լինէր:

— Ո՛վ սիրելի պան, ասաց Յանկելը, —

այժմ իսկի չի կարելի, այն Աստուածը, որ չի կարելի: Այնպէս վատ մարդիկ են, որ երեսներին մի կոռուի թքես: Այ Մարդոխայն էլ կ'ասի: Մարդոխայն այնպիսի բան արեց, որ աշխարհումս՝ դեռ ոչ մի մարդ չի արել, բայց Աստուած չկամեցաւ, որ մեր ուղածը լինէր: Երեք հազար զօրք կան պահապան կանգնած, և վաղը պէտք է բոլոր բանտարկեալներին մահուան պատիժ տան:

Տարասը ջհուղների աչքին նայեց, բայց արդէն առանց անհամբերութեան ու բարկութեան:

— Իսկ եթէ պանը նրան տեսնել է ուղում, պէտք է հզուց առաւօտը վաղ գնանք, այնպէս որ արեգակը դեռ դուրս եկած չլինի: Պահապանները համաձայնում են, և մի լեկնտար *) խօսք տուաւ: Միայն ինչ որ ինձ արին, թող նրանց հոգուն դէմ գայ այն կեանքում: Պահպան, պահպան-այդ ինչ ազահ մարդիք են. մեզնում անգամ այդպիսի մարդիկ չկան: Ամեն մէկին յիսուն ոսկի տուի, լեկնտարին հօ...

— Լաւ, նրա մօտ տար ինձ, — վճռապէս ասաց Բուլբան, և դարձեալ հոգու բոլոր ան-

*) Առանձին տեսակ հագնուած ու զինուորուած զինուոր (լեհաց): Մ. թ.

վերերութիւնը վերադարձաւ իրեն: Նա համաձայնեց Նանկելի առաջարկութեանը, որ ծառուի իբրեւ գերմանացոց երկրից եկած մի օտարազգի կոմս, որի համար հեռատես ջհուղըն արդէն հագուստ ձարել էր:

Գիշեր էր արդէն: Տանուտէրը, դեղին բծերով ծանօթ շիկահեր ջհուղը, դուրս քաշեց մի բարակ ներքնակ, որ ծածկուած էր ինչոր փախթով, և տախտի վրայ փռեց Բուլբայի համար: Նանկելը պառկեց յատակին՝ միւսնոյն տեսակ ներքնակի վրայ: Շիկահեր ջհուղը մի բաժակ ինչ-որ թուրմ խմեց, կապան հանեց և, գուլպաներն ու մաշիկները հագին, վառեկի նման մի բան դառնալով, իր կողակցի հետ դէպի պահարանի նման մի տեղ ուղևորուեց: Ջհուղի երկու լակոտները, ինչպէս տանու երկու շնիկներ, գետնին պահարանի մօտ պառկեցին:

Բայց Տարասի քունը չէր տանում: Նա անշարժ նստած էր և մատներով թեթեւ կերպով թմբկահարում էր սեղանին: Նա բերանին բռնած ունէր չիբուխը և ծուխ էր արձակում, որից ջհուղը քնաթաթախ փռշտում էր և քիթը վերմակի տակ կոխում: Հենց որ արշալոյսի ծէզը բացուեցաւ, Բուլբան ոտով Նանկելին հրեց:

—Ջհուկ, վեր կաց, կոմսիդ հագուստը տուր:

Մի րոպեում հագնուեց, բեզերը, ունեքերը սև ներկեց, կատարին դրեց փոքրիկ սևագոյն գլխարկը—և ամենամօտիկ կազակներին անգամ ոչ ոք չէր կարող ճանաչել նրան: Տեւքին նայելով երեսունհինգ տարեկանից աւելի չէր լինիլ նա: Առողջ, կարմիր դոյնը խաղում էր նրա աչտերին, իսկ սպիները նրա դէմքին մի տեսակ հրամայողականութիւն էին տալիս: Ոսկով զարդարուն հագուստը շատ սազում էր նրան:

Փողոցները դեռ քնի մէջ էին: Ոչ մի շահախնդիր արարած, կողովը ձեռին, դեռ չէր երևում քաղաքում: Բուլքան ու Նանկելը մի շէնքի մօտ եկան, որ նստած ճայի տեսք ունէր: Դա մի ցած, ընդարձակ, ահագին, սևացած շէնք էր, որի մի կողմից դուրս էր ընկած արագլի վզի պէս երկայն, նեղ աշտարակը, և այդ աշտարակի վերեւում ցցուած էր տանիքի կտորը: Այդ շինութիւնը բազմաթիւ ու բազմատեսակ պաշտօններ էր կատարում: Այգետեղ էր և զօրանոցը, և բանտը, և մինչև անգամ քրէական դատարանը: Մեր ուղևորները դռներից ներս մտան և մի ընդարձակ դահլճի, կամ ծածկած բակի մէջ ընկան: Մօտ հազար

մարդ քնած էին միատեղ: Ուղիղ դէմուդէմն ընկնում էր մի ցածրիկ դուռ, որի առաջը նստած երկու պահնորդները մի խաղ էին խաղում: Խաղն այն էր, որ մէկը երկու մատով խփում էր միւսի ավին: Նրանք շատ էլ ուշադրութիւն չդարձրին երկուորների վրայ և գլուխները միայն այն ժամանակ շուռ տուին, երբ Նանկելն ասաց.

—Մենք ենք, լսում էք, պաներ, մե'նք ենք:

—Գնացէք, ասաց նրանցից մէկը, մի ձեռքով դուռը բանալով, իսկ միւսն իր ընկերին մեկնելով, որ նրանից հարուածներն ընդունի:

Նրանք մի նեղ ու մթին նրբագաւիթ մտան. նրբագաւիթը նորից հանեց նրանց մի նոյնպիսի դահլճ, որի փոքրիկ պատուհանները վերեւից էին:

—Ո'վ է... զոռացին մի քանի ձայներ, և Տարասը բաւական թուով սպառազինուած մարդիկ տեսաւ:—Մեզ ոչ ոքի չի հրամայած ներս թողնել:

—Մենք ենք,—կանչում էր Նանկելը.—այն Աստուածը, մենք ենք, պաշտօն պաներ:

Բայց ոչ ոք չէր կամենում լսել: Բարեբախտաբար այդ միջոցին մօտեցաւ հաստափոր մէկը, որ բոլոր նշաններից երևում էր՝ պէտք

է մեծաւորը լինէր, որովհետեւ ամենքից աւելի էր հայհոյանքներ թափում:

— Պան, անի այս մենք ենք: Դուք մեզ արդէն ճանաչում էք, և պան կոմսը դեռ էլի շնորհակալութիւն կանէ...

— Թողէք անցնեն, անէծք, հազար անէծք չար սատանին: Ել ոչ ոքի ներս չթողնէք: Մէկ էլ թրերդ դէս ու դէն չձգէք ու զետնին շան պէս ալաշ-թալաշ չգաք...

Մեր ուղեւորները պերճախօս հրամանի շարունակութիւնը այլ ևս չլսեցին:

«Մենք ենք, ես եմ, այս մերոնք են», ասում էր Եանկելը, ամեն մէկին հանդիպելով:

— Հը, հիմա կարելի է, — հարցրեց նա պահապաններից մէկին, երբ մօտեցան վերջապէս այն տեղին, ուր նրբազաւիթն արդէն վերջանում էր:

— Արեւի է, միայն չգիտեմ՝ բանտը ներս կըթողնեն, թէ չէ: Այժմ արդէն եանը չէ այստեղ. նրա տեղն ուրիշն է կանգնած, — պատասխանեց պահնորդը:

— Վայ, վայ, վայ, — կամացուկ արտասանեց ջհուղը, — այս վատ եղաւ, սիրելի պան:

— Տմար, — յամառութեամբ պատասխանեց Տարասը: Ջհուղը հնազանդուեց:

Ստորերկրեայ բանտի՝ դէպի վերը սուր

ծայրով վերջացող դռան մօտ կանգնած էր երեք յարկանի բեղերով մի հայդուկ: *) Բեղերի վերին յարկը դէպի ետեւն էր գնում, միւսն ուղիղ դէպի առաջը, երրորդը դէպի ներքեւ, որ նրան կատուի շատ նման էր դարձնում:

Ջհուղը երեք-տակ դուռնդ ու կծիկ եկաւ հայդուկի առաջ և գրեթէ կողքով մօտեցաւ նրան:

— Ձերդ պայծառափայլութիւն, պայծառափայլ պան:

— Ջհուղ, այդ ի՞նչ ես ասում:

— Ձեզ, պայծառափայլ իշխան:

— Հը՛մ... բայց ես մի հասարակ հայդուկ եմ, — ասաց երեք-յարկանի բեղերաւորը զուարթացած աչքերով:

— Իսկ ես, Աստուած վիայ, կարծեցի թէ հենց ինքը վոյեւոդան (զօրավար) է: Փահ, փահ, փահ... այս ասելով՝ ջհուղը գլուխը պտտեցրեց և մասները չռեց:

— Փահ, փահ, ի՞նչ երեւելի տեսք է: Այն Աստուածը, զնդապետ էք, իսկը զնդապետ: Այ՛, եթէ էլի մի մատ աւելացնելու լինին, այն ժամանակ հօ՛ գնդապետ էք որ զնդապետ: Պէտք է միայն պանս նժոյգի վրայ

նստած լինէր, ճանձի պէս արագոտն նժոյգել վրայ, և այն ժամանակ տեսնէիք թէ ինչ հրամաններ կ'արձակէր զօրքին:

Հայդուկն ուղղեց բեղերի ներքին յարկը՝ նրա աչքերը բոլորովին զուարթացան:

— Խնչ մարդիկ են այս զինուորականները՝ է, — շարունակեց ջհուղը, — փահ, փահ, փահ, ինչ պատուական մարդիկ են: Խնչ երիզներ, ինչ օղամանեակներ, հենց իմանաս արեւ լինին: Կնդուր է՝ աղջկերքը զինուորական մարդ որ չեն տեսնում, խելքները գնում է... պահ, պահ, — ջհուղը զլուխը նորից պտտեցրեց:

Հայդուկը ձեռքով վերին բեղերը ոլորեց և աստմների միջից ձիու խրիսնջոցի մի քիչ նման մի ձայն արձակեց:

— Խնդրում եմ պանիս, որ մի շնորհ անի, — ասաց ջհուղը: — Այ, այս իշխանը օտար երկրից եկել է, ուզում է կազակներին տեսնել: Նա իր կեանքումը դեռ կազակ ասած բանը չի տեսել:

Օտար երկրացի կոմսերի և բարոնների՝ Լեհաստան այցելելը բաւական սովորական բան էր. շատ անգամ դրանց հրապուրում էր Եւրոպացի այս գրեթէ կէս-ասիական անկիւնը (Մոսկովիան և Ուկրաինան նրանք արդէն Ասիայում էին համարում) տեսնելու միակ հե-

տաքըքրութիւնը, ռեստի և հայդուկը, բաւական խոնարհ գլուխ տալուց յետոյ, պատշաճ համարեց իր կողմից մի քանի խօսք աւելացնել:

— Ձերդ պայծառափայլութիւն, — ասաց նա, — չգիտեմ ինչու էք ուզում դրանց տեսնել: Ռրանք մարդ հօ չեն, շուն են: Ռրանց հաւատն էլ այնպիսի մի հաւատ է, որ ոչ ոք չի ուզում յարգի:

— Սնտ ես ասում, սատանի սերունդ, — ասաց Բուլբան, — ինքդ ես շունը: Խնչպէս ես համարձակում ասել թէ մեր հաւատը չեն յարգում: Այդ ձեր հերետիկոս հաւատն է, որ չեն յարգում:

— Ե՛հ, հէ՛հէ՛, — ասաց հայդուկը. — գիտեմ ինչ մարդ ես, բարեկամ. դու ինքդ էլ հենց նրանցից ես, որ արդէն այստեղ ձեռքիս տակ նըստած են: Կանգ դեռ մերոնց մի այստեղ կանչեմ:

Տարասն իր անզգուշութիւնը հասկացաւ, բայց կամակորութիւնն ու զայրոյթը արգելեցին իրեն, որ մտածի թէ ինչպէս այդ անզգուշութիւնն ուղղի: Բարեբախտաբար Եանկելին յաջողեց խկոյն և եթ ճարը գտնել:

— Պայծառափայլ պան, այդ ինչպէս կարելի է, որ կոմսը կազակ լինի: Որ կազակ լինէր, ռրտեղից հապա կարող էր այսպիսի հագուստ և կոմսական կերպարանք ճարել:

— Ո՞ւմն ես ուզում՝ խաբես,- և հայդուկն այն է՝ իր լայն բերանը բաց էր անում, որ աղաղակի:

— Ձերդ արքայական մեծութիւն, լռեցէք: Լռեցէք, ի սէր Աստուծոյ, — զոռաց Յանկելը: — Լռեցէք, մենք դրա համար ձեզ այնպէս կը վարձատրենք, որ դեռ երբէք՝ չէք տեսել,- ձեզ երկու ոսկի կը տանք:

— Հը՞մմ, երկու ոսկի: Երկու ոսկին ինչ բան է ինձ համար: Երկու ոսկի ես սափրիչին եմ տալիս, որ միրուքիս կէսը միայն վէր անի: Հարիւր ոսկի տուր, ջհուդ:- Այդ ժամանակ հայդուկը վերին բեզերը պինդ ոլորեց: — Հարիւր ոսկի որ չտաս, իսկոյն կը կանչեմ:

— Ել ինչո՞ւ այդքան շատ,- ասաց վշտագին ձայնով՝ զունատուած ջհուդը, իր կաշէ տուրակը բաց անելով: Բայց նա բախտաւոր էր, որ իր քսակում աւելի չկար, և հայդուկը հարիւրից դէնը համարել չգիտէր:

— Պան, պան, հեռանանք շուտով: Տեսնում էք, ի՞նչ անպիտան մարդիկ են,- ասաց Յանկելը, նկատելով, որ հայդուկը ձեռքի մէջ անաղում է փողերը, կարծես թէ ցաւելով, որ աւելի չուզեց:

— Ի՞նչ է, դե հայդուկ,- ասաց Բուլբան,- փողը վերցրիր և ցոյց տալ էլ չե՞ս ուզում: Ձէ,

դու պէտք է ցոյց տաս: Մի անգամ որ փողն ստացար, էլ իրաւունք չունիս մերժելու:

— Գնացէք, կորէք գնացէք, թէ չէ՝ իսկոյն իմաց կըրտամ և այն ժամանակ ձեզ... փասաց- փուսէքդ քաշէք, ասում եմ, շուտով:

— Պան, պան, գնանք. այն Աստուածը, գնանք: Թո՛ւ դրանց... Աստուած քար ու կայծակ թափի դրանց գլխին. շներաց-գէլերաց լինի... կանչում էր խեղճ Յանկելը:

Բուլբան գլուխը կախ գցած, դանդաղ շուռ եկաւ ու յետ էր գնում: Յանկելը կշտամբանքներ էր որ նրա գլխին թափում էր. խեղճին մաշում էր զուր տեղը ոսկիները կորցնելու ցաւը:

— Ի՞նչ հարկաւոր էր դիպել: Շունը հայհոյում էր՝ հայհոյէր: Դրանք այնպիսի մարդ են, որ առանց հայհոյելու չեն կարող ապրել: Պան-պան-պան. այդ մարդկանց բախտը ի՞նչպէս բաց է անում Աստուած: Հարիւր ոսկի նրա համար միայն, որ դուրս քշեց մեզ: Իսկ մե՛նք, մեր կաւիքներն էլ կը ջարդեն, մեր քիթ ու պռունգն էլ կը ջարդեն, արիւնլուաց կ'անեն, բայց էլի մէկն էլէ հարիւր ոսկի չի տալ: Ո՛հ, Աստուած իմ, ողորմած Աստուած...:

Բայց Բուլբայի վրայ շատ աւելի ազդեցութիւն արեց այդ անաջողութիւնը, որ լափող

բոցի նման արտայայտուով էր նրա աչքերում:

— Գնանք, ասաց նա յանկարծ, կարծես թէ քնից վեր թռչելով, — գնանք հրապարակը. ուզում եմ տեսնել՝ թէ ինչպէս պիտի տանջեն նրան:

— Մհ, պան, ինչ հարկաւոր է դնալ: Դրանով էլ խօսքան չենք կարող անել:

— Գնանք, ասաց Բուլբան յամառութեամբ, և ջհուդը դայեակի պէս, հառաչելով, քարշ եկաւ նրա ետեւից:

Դժուար չէր գտնել այն հրապարակը, որ տեղ պիտի մահուան պատիժը գործադրուէր: Ժողովուրդն ամեն կողմից այնտեղ էր խուժում: Այն ժամանակուայ բիրտ դարում դա ամենագրաւիչ տեսարաններից մէկն էր ոչ միայն խաժամուժ ամբոխի, այլև բարձր դասակարգի համար: Շատ ամենաբարեպաշտ պառաւներ, շատ ամենավախոտ մանկամարդ օրիորդներ ու կանայք, որոնք յետոյ ամբողջ զիշերը անընթաց մէջ արինշաղախ դիակներ էին տեսնում, որոնք քնած տեղից այնպէս բարձր գոռում էին, ինչպէս որ միայն հարբած հուսարը կարող է գոռալ, — հետաքրքրութիւնները յագեցնելու առիթը ձեռից չէին փախցնում: «Ախ, ինչ տանջանք է», իստերիքական տենդով աղա-

ղալուով էին նրանցից շատերը, աչքները փակելով և երեսները շուռ տալով. բայց դարձեալ երբեմն բաւական երկար ժամանակ տեղներումը կանգնած մնում էին: Ոմանք և բերանները բաց արած և ձեռքերը մեկնած՝ առաջ էին խցկում. հենց իմանաա ուզում էին ամենքի գլխի վրայ թռչնել, որ այնտեղից աւելի լաւ մտիկ անեն: Նեղ, փոքր ու սովորական գլուխների խմբի միջից իր հաստ դէմքը դուրս էր ցցում մագործը, զիտակի տեսքով դիտում էր ամբողջ գործողութեան ընթացքը՝ սկզբից մինչև վերջը, և միավանկ բառերով խօսում մի զինադործի հետ, որին կնքաւոր էր անուանում, որովհետև տօն օրերը նրա հետ մի տեղ միւլնոյն զինեռանն էր հարբում: Ուրիշները տաք-տաք զատողութիւններ էին տալիս. կային և այնպիսիները, որ մինչև անգամ զրազ էին դալիս. բայց մեծ մասն այնպիսի մարդիկ էին, որոնք ողջ աշխարհիս վրայ, և ինչ որ աշխարհումս լինի-չլինի՝ ամեն բանի վրայ մատով քթները քչփորելով են մտիկ անում:

Առաջին կարգում, ուղիղ՝ քաղաքային պահապան զօրքը կազմող բեդստորների մօտին, կանգնած էր զինուորական հագուստով մի երի-

տասարդ շլեախտիչ, *) կամ շլեախտիչ երեւացող մէկը, որ ինչ ունէր-չունէր, ամբողջապէս վրան էր առել, այնպէս որ բնակարանում միայն քրքրուած շապիկը, մէկ էլ հին կօշիկներն էին մնացել: Նրա վզից մէկը միւսի վրայից երկու շղթայ կար կախուած մի ինչ-որ դուկատի հետ: Նա կանգնած էր իր 'նշանածի' Իւզի-սիայի հետ, և անդադար աչքը վրան էր պահում, որ վերջինիս մետաքսեայ հագուստը չկեղտոտեն: Նա իր սիրուհուն մէկ-մէկ բացատրում էր ամբողջապէս բոլորը, այնպէս որ էլ ամենեւին բան չէր կարելի աւելացնել: «Այ, հոգեակա, Իւզիսիա», ասում էր նա. «այս բոլոր ժողովուրդը որ տեսնում էք, նրան համար է այստեղ հաւաքուել, որ մօրիկ անեն թէ ինչպէս պէտք է յանցաւորներին պատժեն: Իսկ այ՛ նա, որ տեսնում էք, հոգեակա, ձեռին կացին և ուրիշ գործիներ ունի բռնած, նա դահիճն է և նա պէտք է պատժի: Որ կըսկսի անուով ոսկորները ջարդել և ուրիշ չարչարանքներ տալ, յանցագործը դեռ կենդանի կըլինի. բայց հենց որ զլուխը կըկտրեն, այն ժամանակ, հոգեակա, իսկոյն ևեթ կըմեռնի: Սկզբում կը գոռաց ու կըշարժուի, բայց հենց

*) Լեհացի ազնուական: Ծ. Թ.

որ զլուխը կըկտրեն թէ չէ, էլ չի կարող ոչ գոռալ, ոչ ուտել, ոչ խմել, և այդ նրան համար, հոգեակա, որ էլ զլուխ չի ունենար»: Եւ Իւզիսիան սարսափով ու հետաքրքրութեամբ լսում էր այս ամենը:

Տների կոտորները բռնուած էին ժողովրդով: Տանիքների վրայ շինած պատուհաններից դուրս էին նայում խիտ տարօրինակ դէմքեր՝ բեղերով և լաչակի նման մի բանով: Պատշգամբներում ծածկերի տակ նստած էր ազնուականութիւնը: Ծիծաղկոկ շարմաղ երեսով շաքարի պէս ձերմակ պաննայի զեղեցիկ ձեռնիկը հանգչում էր բազրիքի վրայ: Բաւական մարմնեղ սայծառափայլ պաները մօրիկ էին անում յարգեոր ու վեհապանձ կերպարանքով: Ծառան, փայլուն դարդարանքով, թեքերը ետը ձգած, այնտեղ և եթ զանազան խմիչքներ և ուտելեղէն էր մատուցանում սրան-նրան: Շատ անգամ սեւաչեայ, չարածճի աղջկայ մէկը՝ իր լուսաթաթախ ձեռնիկով կարկանդակ ու պտուղներ էր վերցնում, ժողովրդի մէջ ձգում: Քաղցած ասպետների խումբը զլխարկները տակին պահում էին, որ բռնեն. և որեւէ բարձրահասակ շլեախտիչ, որի զլուխը բազմութեան միջից դուրս էր ցցւում, սեւացած, ոսկեթեւ երիզներով խուսացած կարմիր վերնա-

ղգեստը հազին, իր երկայն ձեռների օգնութեամբ առաջինը բռնում, համբուրում էր ստացած որսը, սրտին էր սեղմում և յետոյ բերանը դնում: Պատշգամբի տակ ոսկեզօծ վանդակում կախած բազեն նոյնպէս հանդիսատես էր լինում: Նա կտուցը կողքի վրայ կորացրած և մագիլը բարձրացրած, իր կողմից նոյնպէս ուշադրութեամբ մտիկ էր անում ժողովրդին:

Բայց ահա բազմութիւնը սկսեց յանկարծ աղմուկ բարձրացնել և ամեն կողմից այս ձայներն էին թնդում. «Բերում են, կազակներին բերում են»:

Կազակները գալիս էին գլուխները բաց և երկայն քեաքիւլները կախ գցած: Նրանք միտուք էին թողած. նրանք քայլում էին ոչ երկչոտութեամբ և ոչ թախծադէմ, այլ մի անդորր հպարտութեամբ: Նրանց թանգագին մահուդէ հագուստները մաշուել էին և հնոտի ծլանքները քաշ ընկած տատանւում էին: Նրանք չէին նայում ու գլուխ տալիս ժողովրդին: Ստապը գնում էր նրանց ամենքի առաջից:

Ի՞նչ զգաց ծերունի Բուլբան, երբ իր Ստապին տեսաւ: Ի՞նչ էր կատարւում այդ ժամանակ նրա սրտում: Ծերունին բազմութեան միջից որդուն էր նայում և որդու մի

շարժուածքն անգամ աչքից չփախցրեց: Կազակներն արդէն պատժարանին մօտեցան: Ստապը կանգ առաւ: Առաջինը նրան էր վիճակուած խմել այդ դառն բաժակը: Նա իրեններին նայեց, ձեռքը վեր բարձրացրեց և ասաց բարձրաձայն. «Աստուած տայ, որ այստեղ կանչնած բոլոր հերետիկոսներն ու անօրէնները չլսեն թէ ինչպէս է տանջւում քրիստոնեան, որ մեզնից ոչ ոք մի ծպտուն անգամ չհանի»: Այնուհետեւ նա կառափնարանին մօտեցաւ:

—Ապրիս, որդիս, ապրիս,—ասաց Բուլբան կամացուկ և իր ալեգարդ գլուխը գետին խոնարհեց:

Դահլիճը Ստապի վրայից քաշեց, հանեց ցնցոտիները. նրա ձեռներն ու ոտները յատկապէս շինած մահուլի մէջ կապեցին և... բայց ես չպէտք է ընթերցողներին յուզեմ դժոխացին տանջանքների նկարագրով, որից նրանց մազերը բիզ-բիզ կըկանգնեն: Այդ տանջանքներն այն ժամանակուայ կոպիտ, կատաղի դարու ծնունդն էին, երբ մարդս դեռ միայն պատերազմական քաջազործութիւնների արիւն-ռուշտ կեանք էր վարում և այդ կեանքի մէջ հոգւով այն աստիճանի բրտացել էր, որ մարդասիրութեան համար անզգայ էր դարձել:

Պէտք է, սակայն, ասել, որ թագաւորը գրեթէ միշտ առաջին հակառակորդն էր հանդիսանում այդ քստմենքի միջոցների դէմ: Նա շատ լաւ տեսնում էր, որ պատիժների այդպիսի խստութիւնը կարող էին կազակ ազգի վրէժխնդրութիւնը միայն վառել: Բայց թագաւորը չէր կարողանում ոչինչ անել պետական մագնատների ժպիւրհ կամքի դէմ, որոնք անըմբռնելի անհեռատեսութեամբ, երեսայական ինքնասիրութեամբ, գոռոզութեամբ և անհիմն վարմունքով սէյմը *) վարչութեան մի ծանրատեղի էին դարձրել:

Ստասպը աներեւակայելի պնդութեամբ հըսկայի պէս զիմացաւկոտանքին, և երբնրաձեռների ու ոտների ոսկորները սկսեցին կոտրատել, այնպէս որ նրանց քստմենքի խրթխրթոցը արձանացած բազմութեան միջից հեռաւոր հանդիսատեսների ականջին էր հասնում, երբ պաննաները երեսները շուռ էին տալիս, — հառաջանքի նման ոչ մի բան դուրս չթռաւ նրա շրթունքներից. նրա դէմքը չսրտաց:

Տարասը բազմութեան միջին կանգնած էր գլուխը քաշ գցած և աչքերը, սակայն, վեր

*) Լեհաց ազգային երեսփոխանական ժողովը: Մ. թ.

բարձրացրած, և միայն քաջալերիչ ձայնով ասում էր.

— Ապրիս, որդիս, ապրիս:

Վերջապէս Ստասպի ոյժն սկսեց, կարծես, նուազել: Երբ նա տեսաւ տանջանքի նոր դժոխային գործիքները, որոնցով պէտք է իր ջրերը դուրս քաշէին, շրթունքները սկսեցին դողդողալ: «Հայր», բացականչեց նա տակաւին հաստատուն ձայնով, որ ցոյց էր տալիս տանջանքներին յաղթահարելու ցանկութիւնը. «Հայր, ուր ես. լսում ես արդեօք»:

— Լսում եմ, — լսելի եղաւ ընդհանուր լռութեան միջից, և միլիօնաւոր ժողովուրդը բոլորը միաժամանակ ցնցուեցին: Զիաւոր զօրականների մի մասը վրայ վազեց, որ ժողովրդի խուռն բազմութիւնը խնամքով աչքէ անցնի, կանչողին որոնի: Յանկելի գոյնը թռաւ, մեռելի գոյն ստացաւ, և երբ զօրականները մի փոքր հեռացան իրենից, ահ ու դողով ետ շուռ եկաւ. բայց Տարասն այլ ևս իր կշտին չէր. նրա հետքն անգամ չէր մնացել:

Թ.

Տարասի հետքը գտնուեցաւ. Ուկրացնայի սահմանների վրայ երեսուն հազար կազակ զօրք երկացին: Դա արդէն աւար առնելու կամ իր

առանձին նպատակի համար զուրս եկած որեւէ զօրագունդ չէր. դա հասարակաց զործի համար էր: Դա մի ամբողջ ազգ էր, որի համբերութիւնն արդէն լցուել էր և վեր էր կացել վրէժ առնելու իր բռնաբարուած իրաւունքների, իր անարգուած կրօնի ու սովորութիւնների, իր հեթմանների ու զնդապետների ուխտադրժութեամբ սպանուելու, ջհուդ կապալառուների հարստահարութեան համար, և այն ամենի համար, որով իրեն անպատուած էր համարում ընկճուած ժողովուրդը:

Զօրքի գլխաւոր սպարապետն էր Ստորանիցա *) հեթմանը, տակաւին մի երիտասարդ, որ եռում էր պետական մագնատների կամայական ինքնավարութեամբ դրած ճնշող բռնակալութեան լուծը շուտով թօթափելու և Ուլրացնան ջհուդներից, ունիայից և կողմնակի խաժամուկից մաքրելու բուռն ցանկութեամբ: Ստորանիցայի հետ նշանաւոր էր և նրա ծերունի ու փորձուած ընկերն ու խորհրդականը՝ Գունիան: Քառասուն հազար ձիանք անհամբերութեամբ վրնջում էին հեծեալների տակ և առանց հեծեալների: Ութ գունդ, որոնց կէսը

*) Մայրոստիպի Ստորանիցա հեթմանը, որ նշանաւոր է լեհացոյց դէմ վարած կռիւներով, հեթման է ընտրուել 1638 թ.

ձիաւոր էր, կէսը հետեակ, ալ, կապոյտ ու դեղին մահուդէ կապալ հագած, առաջ էին խաղում արիաբար ու խրոխտ: Ութ փորձառու զնդապետներ էին կառավարում նրանց և իրենց ունքերի անվրդով շարժումով նրանց անհամբեր արշաւանքը արագացնում կամ կանգնեցնում էին:

Գնդերից մէկին հրամանատարութիւն էր անում Բուլբան: Նրա պատկառելի հասակը, հռչակն ու փորձառութիւնը խորհրդի մէջ նըրա ձայնին մեծ կշիռ էին տալիս: Բայց նրա անողոք ու կատաղի խտասարտութիւնը մինչև անգամ խորը վիրաւորուած պաշտպաններին զարհուրելի էր թւում: Նրա խորհուրդն աւերում ու կործանում էր միայն շնչում, և նըրա ալեգարդ գլուխը կրակ ու կախաղան էր միայն որոշում:

Զպէտք է նկարագրեմ այն ճակատամարտները, որոնց մէջ կազակները քաջ հանդիսացան, և ոչ ամբողջ մեծ պատերազմի աստիճանական ընթացքը, — դա պատմութեանն է վերաբերում: Այնտեղ մանրամասն նկարագրած է թէ ինչպէս լեհական բերդապահ զօրքերը փախչում էին ազատուած քաղաքներից, ինչպէս անխիղճ կապալառու ջհուդները կախուեցան, ինչպէս պետական հեթման Նիկողայ Պո-

տողկին իր բազմամբոխ բանակով թոյլ էր այս անպարտելի ոյժի առաջ. ինչպէս նա՝ կորիզուելի ջարդուած ու հալածուած՝ իր զօրքի ամենալաւ մասը խեղդոտեց մի փոքր գետակի մէջ. ինչպէս կազակների ահարկու զնդերը փոքրիկ Պոլոննի գիւղում պաշարեցին նրան, և ինչպէս լեհաց հեթմանը՝ խիստ նեղն ընկած՝ թաղաւորի և պետական պաշտօնեաների կողմից երդումով խոստացաւ կազակներին լիովին զոհացում տալ և վերադարձնել նրանց առաջուայ բոլոր իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները: Բայց կազակներն՝ առաջուայ ուստադրժուութեամբ խրատուած՝ անողոք էին, և Պոտոցկին իր վեցհազարանոց արգամակի *) վրայ նստած, այլեւ սիգաձեւ չէր շքեղանալ, նշանաւոր օրիորդների հայեացքը գրաւելով և ազնուականների նախանձը գրգռելով, եթէ այդ գիւղում գտնուած ոռու հոգեւորականութիւնը չազատէր նրան: Հանդիսաւոր թափորը՝ խաչով ու խաչվառով՝ և ծերունի քահանայի աղերսանքները շարժեցին կազակների սիրտը, որոնք դեռ զգում էին իրենց՝ թաղաւորի հետ կապող կապերը: Հեթմանն ու զնդապետները որոշեցին Պոտոցկուն բաց թողնել, բայց միայն կազակներին

*) Մեծամարմին, թանգազին ձի: Ծ. թ.

ամեն բանում ապահովացնող դաշինք կռելուց չետոյ:

Բայց անընկճելի ծարսն իր սպիտակ գըլխից մի բուռ մազ պոկեց, երբ զնդապետների այսպիսի, իր խօսքերով, կանացի փոքրոգութիւնը տեսաւ: «Ձեմ թողնիլ, զնդապետներ, որ դուք մի այդպիսի բան բռնէք», աղաղակեց նա հաստատապէս: Բայց այս անգամ նրա խորհուրդը մերժուեցաւ: «Ձեզ ասում եմ՝ լեհերին մի՛ հաւատաք, պաներ», միւսնոյն ձայնով կրկնեց նա նորից, մտրակը ձօձելով ու թնդանօթին շրմկացնելով: Իսկ երբ գնդի գըրազիրն արդէն գրուած պատրաստ պայմանը հեթմանին տուեց ստորագրելու, նա ձեռքը թափ տուաւ ու ասաց. «Կացէք. դէ՛ պաներ դուք գիտէք՝ ձեր գլուխը: Ինձ էլ չէք տեսնիլ: Տեսէք, պաներ, իմ խօսքս կըլիշէք»: Եւ նրա ձայնի մէջ մարգարէական մի բան կար: «Դուք կարծում էք՝ դրանով հանգստութիւն ձեռք բերեցիք և պէտք է այժմ պանութիւն անէք: Կըտեսնէք, այդ չի լինիլ: Հեթման, քո գլխիդ կաշին կըքերթեն, մէջը խոտ ու դարման կըլցնեն և երկար ժամանակ այդ գլուխդ տօնավաճառանոցներում ի ցոյց դրուած կըլինի: Հենց դուք էլ, պաներ. ձեզանից շատ քչերի գլուխը ողջ կըպրծնի. քարեղէն պատերի մէջ

փակուած, խոնաւ նկուղներում դուք պիտի փտէք, եթէ միայն ոչխարի պէս ձեզ ողջ-ողջ չլաւշեն կաթսաներումն:

— Իսկ դո՛ւք, տղերք, ուզո՞ւմ էք մեռնել, — շարունակեց նա՝ իր գնդին դառնալով, — մեռնել անպէս, ինչպէս մեռնում են պատուաւոր կազակները: Բայց կարելի է կըցանկաք դեռ ևս ապրել և տանը վառարանի վրայ վէր ընկնիլ և այնտեղ վէր ընկած մնալ, մինչև որ թըշնամին ձեզ էլ իր բուռը հաւաքի: Ո՞րն է լաւ, հարցնում եմ, կտրիճներ. ո՞րն է լաւ, — տո՛ւն վերադառնաք, որ ամեն օր ձեր կնիկը ձեզ թակի և հարբէք ու մի տեղ ցանկապատի տակ շան պէս շնթովէք մնաք, թէ՛ ամենքդ էլ իսկական ասպետի պէս, հարազատ եղբօր պէս կռուի դաշտում միատեղ պառկէք և փառքի անուն թողնէք յաւիտեան:

— Բո ետե՛ից, պան գնդապետ, քո ետե՛ից կըգանք, — պատասխանեցին գնդի մէջ առջևում կանգնածները: — Տա՛ր, Աստուծու անունը գիտենայ, կռիւ տար:

— Ապրի՛ք, պան կտրիճներ, — ասաց Տարասը, զլիարկը ձեռն առնելով և յետոյ նորից զլիսին դնելով: Նրա աչքերը փայլատակեցին:

— Ձնջենք բոլոր կաթովիկութիւնը. նրա

հոտն անգամ չմնայ աշտարհիս երեսին: Կորչին անհաւատները: Հնչ-դէ, տղերք:

Այս ասելով՝ մոլեգնած ալեոր Ֆանատիկոսն իր գնդովը ճանապարհ ընկաւ: Միւս կազակները նախանձով էին նայում հեռացող ընկերակիցներին, և միայն նրանց մշտական առաքինութիւնը, գնդապետներին հնազանդուելու պարտաճանաչութիւնն էր արգելք լինում, որ շատ ցանկացողներ հեռացողներին չէին միանում:

Հեթմանն ու գնդապետներն հեռացող գնդին արգելք չեղան: Տարասի գուշակութիւնը, կարծես, փոքն ինչ վրդովեց նրանց. գոնէ մի առժամանակ լուռ նստած մնացին և իրար երեսի չէին նայում: Սակայն Բուլբայի մարգարէական խօսքերը շուտով կատարուեցան: Քիչ ժամանակից՝ Կանեկի մօտ եղած ուխտագրուծ վարմունքից յետոյ, շատ իշխանաւորների զլիսի հետ՝ հեթմանի զլուխն էլ ցցի անց կացրին:

Բայց մեր պատմութեանը դառնանք: Հապան Տարասն իր գնդով ինչ էր անում: — Տարասը տանուլթ գիւղ, մօտ քառասուն կաթովկաց եկեղեցի կրակ տուեց, և արդէն Կրակովին էր մօտենում: Եղբօր փոքրաթիւ զօրագնդեր էին ուղարկում նրան բռնելու, — նա գրեթէ միշտ

ջարդում, կոտորում էր զրանց: Նա անախկալ կերպով էր գործում և իր զիտաւորութիւնները ծածկում էր: Նրբ մի շէն կամ փոքր քաղաք ա՛ն ու սարսափի մէջ նրա գալուն էր սպասում, յանկարծ ճանապարհը փոխում էր և այնտեղ էր կործանում բերում, ուր նրան ամենեւին չէին սպասում: Այ մի վրձին չէր համարձակուիլ նկարագրել այն բոլոր անազորոյն խստութիւնները, որով հռչակում էին նրա աշխարհակործան աւերումները: Գութասած բանը չկար այդ ծերուկ սրտի մէջ, որ վրէժխնդրութեամբ էր միայն եռում: Այ մէկին խնայել չգիտէր նա: Իզուր դժբախտ մայրերն և նորատի կանայքն ու օրիորդները, որոնցից ոմանք շուշանի պէս զեղեցիկ և անմեղ էին, սեղանների մօտ փրկութիւն էին որոնում,—Տարասը եկեղեցու հետ միասին կրակ էր տալիս նրանց: Նւ երբ սպիտակ ձեռները, յուսահատութեան ճշի հետ, կրակ ու ծխի զարհուրելի հեղեղի միջից դէպի երկինք էին վերանում, ու զգգուած մազերը ծխի միջով նրանց ուսերին էին փռում, իսկ կատաղի կազակները լաց լինող մանուկներին նիզակներով փողոցներից վերցնում, նրանց մօտ բոցի մէջ էին ձգում,—Տարասը հրճուանքի մի տեսակ սարսափելի զգացմունքով մտիկ էր

անում և ասում. «Ստապիս ժամ պատարագն է դա, ապիրատ լեհեր»: Նւ նա ամեն զիւղում Ստապի հոգու համար այսպիսի ժամեր էր անում: Վերջապէս լեհացոց կառավարութիւնը տեսաւ, որ Տարասի արարքները սովորական աւազակութիւնից մի փոքր աւելի էին և միեւնոյն Պոտոցկուն յանձնեցին, որ հինգ գնդով անպատճառ բռնի Տարասին:

Տարասը վտանգն զգաց և ճանապարհը շուտ տուեց, որ ետ դառնայ: Նա իր կազակների հետ գիշերը խուլ արահետներով արշաւում էր բոլոր զօրութեամբ և միմիայն թաթարական ձիանքն էին—որոնցից սովորութիւն ունէր մի ամբողջ ջոկ պահել իր զօրքի հետ—որ կարողացան նրա փախստի անսովոր արագութեանը դիմանալ: Բայց այս անգամ Պոտոցկին արժանի էր իր վրայ դրած յանձնարարութեանը,—նա զարմանալի անխոնջութեամբ հալածում էր կազակներին և վերջապէս նրանց ետեւից հասաւ Գնեստրի ափին, ուր Բուլբան, մի փոքր դադար առնելու համար, բռնել էր մի բարձի-թողի արած և կիսաւեր բերդ:

Բերդը բարձր տեղում էր և զետի կողմից մի այնպիսի սարսափելի, համարեա կախ ընկած քերծով էր վերջանում, որ, ասես, հենց

այն է՝ ալիքների մէջ էր փուլ գալու։ Գրեթէ քսան սաժէն ներքեւում վշշում էր Գնեստորը։ Պոտոցկին հենց այդտեղ իր զօրքերով Բուլբա-յին շրջապատեց բերդի այն երեք կողմից, որոնք դարձած էին դէպի դաշտն ու դէպի անհարթ ափերի ծործորները։ Տարասն իր քաջութեան և յամառ կամքի շնորհիւ կարող էր պաշարողների բոլոր ճիգերն իղերև հանել, բայց ամայի բերդում կերակրուելու ոչ մի միջոց չունէր, իսկ կազակներն ամենից պակաս քաղցին կըդիմանային, մանաւանդ երբ տեսնում էին, որ այդ քաղցը վերջը դանդաղ մահով պիտի վերջանայ։ Գետի հետ անհնար էր հաղորդակցութիւն ունենալ. նեղ շաւղի մի կէսըն էր միայն վերեւում կախուած մնում, մնացած կէսը նորերում պոկուած ժաշուի բեկորի հետ ալիքների մէջ էր ընկել, և տեղը միայն սեպացած քերծն էր մնում։

Տարասը վճռեց որ բերդից հեռանայ. փորձ փորձեց պատառել-անցնել թշնամիների շարքերի միջից և ափը բռնած՝ մի այնպիսի տեղի հասնել, որտեղից կարելի լինէր ձիով գետի մէջ ցատկել ու լող ընկնել, գնալ։ Նա սրարշաւ դուրս եկաւ բերդից, և կազակներն արդէն ձեղքել, անցել էին թշնամու շարքերի միջով, ու Տարասը, յանկարծ, կանգ առնելով և գետին

կռնալով, ասաց. «Ասցէք եղբայրներ, չիբուխըս վէր ընկաւ։» Հենց այդ ժամանակ նա հրգօր բազովների մէջդգաց իրեն. թիկունքի կողմից վրայ վազող թշնամու զօրագունդը բռնեց նրան և իր մարդկանցից բաժանեց։ Նա իր ոտ ձեռը թափահարեց, բայց էլ առաջուայ պէս դետին չթափուեցան իրեն բռնող հայդուկները։ «Յ՛հ, ծերութիւն, ծերութիւն», ասաց նա համարեա լացակումած։

Նրա ձեռները ոլորեցին, պարաններով ու շղթաներով պինդ կապեցին, և ահագին գերանից ամրացրին. աջ ձեռքն, աւելի ապահով լինելու համար, մեխեցին, և գերանի ծայրը պատի ձեղքուածի մէջ անցկացնելով ուղղորդ կանգնեցրին, այնպէս նա ամենքից բարձր էր կանգնած և բոլոր զօրքերի համար՝ իբրև աջողութեան մի յաղթական աւար՝ տեսանելի էր։ Նրա սպիտակ մազերը ծածանում էին քամուց։ Նա, կարծես, օդի մէջ լինէր կանգնած և այդ դրութիւնը, սաստիկ անզօրութեան արտայայտութեան հետ, մի ոգու նմանութիւն էր տալիս նրան, ոգու, որ երևում է իր գերբնական իշխանութեամբ մի բանի արգելք լինելու և իր իշխանութեան ոչնչութիւնն է տեսնում։ Նրա դէմքի վրայ իր մասին ոչ մի հոգսի նշմարանք չկար։ Նա աչքերն այն կողմն էր սե-

ւեռել, ուր կազակները հրացանաձողութեամբ պաշտպանուում էին թշնամու յարձակումից: Բարձրութիւնից ամեն ինչ պարզ տեսնում էր: «Աեր ելէք, տղերք», կանչում էր նա. «սաւրը վեր ելէք, ասում եմ ձեզ, սաստանի լսկոտներ. շոտ արէք, անտառի ետեւի սաւրը բարձրացէք. այնտեղ չեն կարող մօտ գալ սրանք»: Բայց քամին նրա խօսքերը տեղ չհասցրեց: «Ա՛հ, պիտի կորչին, զուր տեղը պիտի կորչին», ասում էր կատաղութեամբ և նայեց զէպի ցած, ուր շողշողում էր Գնեստորը: Ուրախութեան զգացմունքը փայլեց աչքերում: Նա տեսաւ, որ մացառների միջից երեք նաւաքիթ են երևում: Իր բոլոր ոյժերը հաւաքեց և այնպէս աղաղակեց, որ քիչ մնաց մօտին կանգնողներին խլացնի. «Տղերք, զէպի ւփը, զէպի ւփը քշէք: Բերդի զահաւանդի տակ մակոյկներ կան կանգնած. ձեր ետեւում էլ, քսան քայլ հեռու, զէպի ամին իջնելու ճանապարհ կայ: Չմոռանաք, բոլոր մակոյկներն էլ հետներդ վերցնէք, որ ետեւներիցդ չընկնեն»:

Այս անգամ քամին միւս կողմից փչեց, և կազակները բոլոր խօսքերը լսեցին: Բայց այդ խորհրդի համար գլխին կացնի կոթով այնպիսի հարուած տուին, որ ամեն բան աչքին խաւարեց ու պտոյտ եկաւ: Նրան գերանով

միասին ցած իջեցրին, որ էլ խորհուրդ տալ չկարողանայ:

Կազակները ձիաների գլուխը ետ դարձրին և արշաւատյր առաջ սլացան. բայց ամբողջ ևս շարունակ սեպացած ժայռերից էր կազմուած: Նրանք կըհասնէին ամբողջ ցածրադիր տեղին, եթէ ճանապարհը չխափանէր մօտ չորս սաժեն լայնութեամբ մի անդունդ: Քանդուած կամրջի ցից-ցից սիւներն էին միայն մնում երկու ծայրին. անդնդի անհասանելի խորութիւնից հազիւ մարդու ականջի հասնում էր Գնեստորի մէջ դահիվիժուող մի վտակի խուլ խոխոջիւնը: Այդ անդունդը կարելի էր զէպի աջ բռնելով պտտուել անցնել, բայց թշնամու զօրքերն արդէն զրեթէ կազակների գլխին էին: Կազակները մի ակնթարթ միայն կանգ առան, մտրակները բարձրացրին, շուացրին—և նրանց թաթարական ձիանքը, ոտները գետնից կտրելով, օձի պէս ձգուեցան օդի մէջ և թեւ առան թռան անդնդի վրայով: Մէկի տակին միայն ձին սխալ քայլ առաւ, բայց սմբակը դէմ տուաւ քարածայուն և, քերծերին վարժուած լինելով, դուրս պրծաւ իր հեծեալի հետ միասին:

Թշնամու զօրագունդը ապշած կանգնեց մնաց անդնդի ծայրին: Հրամանատար գնդա-

սկսող, անստույթեան աստիճանի աներկիւղ մի երիտասարդ (նա խեղճ Անդրէին թովող գեղեցիկ լեհացի աղջկայ եղբայրն էր), առանց երկար բարակ մտածելու, վճռեց ինքն էլ նոյնը կրկնի, և ցանկանալով իր գնդին օրինակ տալ, առաջ ընկաւ իր ձիով. բայց ցիցցից քարերը կոտոր-կոտոր արին նրան, որ կորաւ անդնդի մէջ, և նրա արիւնշաղախ ուղեղը շաղ եկաւ վհի անհարթ պատերին բուսած թփերի վրայ:

Բուլբան գլխին եկած հարուածից մի փոքր ուշքի եկաւ և Գնեստրին նայեց, իր ներքեւում կազակներին նաւակների մէջ նստած տեսաւ: Նրա աչքերն ուրախութիւնից փայլատակեցին: Վերեւից կազակների գլխին զընտակների կարկուտ էր թափւում, բայց նրանք ամենեւին ուշադրութիւն չէին դարձնում և նաւակներն էին շտապով հեռացնում փերից: «Գնա՛ք բարով, պան եղբայրներ. ընկերներ», վերեւից ասում էր Տարասը: «Մէկ մէկ անգամ ինձ էլ մտերդ բերէ՛ք: Ինձ համար հոգ մի տանէ՛ք. ես գիտեմ իմ վիճակս. գիտեմ՝ ինձ կենդանի-կենդանի մաս-մաս կ'անեն և մարմնիս մի կտորիկն անգամ չի մնալ աշխարհիս երեսին: Բայց այդ արդէն իմ գիտնալու բանն է... Ո՛ղջ լինի՛ք, պան եղբայր-

ներ, ընկերներ: Բայց տեսէ՛ք՝ դալ ամառ էլի դաք ու մի լաւ քէֆ անէ՛ք»... գլխին եկած կացնի կոթի հարուածը կտրեց նրա խօսքը:

Տէր Աստուած, արդեօք աշխարհումս կան մի բան, որից վախենայ կազակը: Փոքր գետ է Գնեստրը. բայց երբ քամին սկսում է ծովից փչել, այն ժամանակ ալիքը ճղփում, մինչև լուսինն է հասնում: Կազակները լողում էին կրակ ու զնտակների ու կրակի տակ. զգուշութեամբ մի կողմ թողին, անցան կանաչ կղզիները. առագաստները մի լաւ պարզում էին, միաբան սիրով ու համաչափ զարկում էին թխակները և իրենց ատամանի վրայ զրոյց անում:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻՖԼԻՉԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳԸՐ-
ՔԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ խմբագրական մաս-
նաժողովը սրանով յայտարարում է, որ տալա-
գրութեան համար ընդունվում են հետևեալ բո-
վանդակութեան ինքնուրոյն և թարգմանական
գրուածքները.

1. Գ Ե Ղ ա ր ու Ե ս տ ա կ ա ն:

2. Գ ի տ ն ա կ ա ն. զուտ գիտական գրուած-
քներից կրտսագրուին միայն աջնալիսիները, ո-
րոնք վերաբերում են հայոց կեանքի հետազո-
տութեան, իսկ գիտութեան միւս ճիւղերից
միայն ժողովրդականացրած գրքեր:

3. Դ ա ս ա գ ր ք ե ր, նամանաւանդ ընդհանուր
գրականութեան, ընդհանուր պատմութեան, հա-
յոց գրականութեան, բնական պատմութեան և
ֆիզիկայի ձեռնարկներ՝ կազմած մեր թեմա-
կան դպրոցների համար:

4. Մ ա ն կ ա կ ա ն ընթերցանութեան հա-
մար:

5. Ն ի Լ թ ե ր մեր ժողովրդի կեանքի ուսում-
նասիրութեան վերաբերեալ (աւանդութիւններ,
երգեր, սովորութիւններ և այլն):

II

Մ ա ն օ թ ու Լ թ իւ ն. — Մանրամասն ծրագիր
վերոյիշեալ նիւթերի ժողովելու համար կըսը-
պագրուի յետոյ: Ընկերութեանս խմբ. մասնա-
ժողովն իրան է վերապահում ներկայացրած
նիւթերից ընտրութիւն և քաղուածք անել,
եթէ ուղարկողը նախօրօք որոշ պայմաններ չէ
դնում:

Տպագրուած գրքերի համար վարձատրութիւն
տրվում է մի տալագրական թերթին՝ ինքնուրոյն
գրուածքների համար՝ 20—25 ռ., իսկ թարգ-
մանական գրուածքի համար՝ 15—20 ռուբլի:

Բացառիկ դէպքերում վարձատրութիւնը կա-
րող է աւելի լինել խմբ. մասնաժողովի հայե-
ցողութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Правленію Тифлискаго
Общества изданія армянскихъ книгъ.

- 14 Ծննդեան պատմութիւնը և Մալի-
սեան տօնը Ֆինլանդիայում. . . — 10
- 15 Ագաթանգեղեայ պատմութիւն. . . 1 —
- 16 Գիւղական խալիֆայ. Ա. Արարատ. . . — 50
- 17 Վանայ Սադ. Գ. Շէրենցի. . . — 75
- 18 Փնջիկ. գրեց Աղէքս. Արարատեան . . . — 20
- 19 Նամու. վէպ. գրեց Շերվանդադէ . . . 1 —
- 20 Ստեփաննոսի Տարօնեցու Ասողկան
Պատմ. տիեզերական. 2-րդ. տպագ. . . 2 —
- 21 Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը. Գ. Տէր-
Աղէքսանդրեանի. 1 —
- Նոյնը ընտիր թղթի վրայ . . . 1 50
- 22 Ղևոնդ պատմագիր. 2 —
- 23 Սրբազան պատմութիւն Նին ուխտի Սա-
հակ քահանայ Սահակեանի. . . — 30
- 24 Նոյնը ուսուցիչների համար . . . 1 75
- 25 Սոկրատէս, թարգ. օր. Թ. Ստեփոկան. — 10
- 26 Պատմութ. Հայոց. Պալատանեանի. . . 1 50
- 27 Ուղեցոյց գործնական չերամապահու-
թեան. Կ. Մելիք Շահնապարեանցի. — 40
- 28 Ժամանակագրութ. հայոց Յ. Կարդելի. 1 25
- 29 Վարդ-Ռէսլի. Սպիրի. թարգ. Ի. Յ. — 10
- 30 Նալ և Կամալեանթի. Յ. Շմիդտի թարգ.
Յ. Լալայեանցի — 20
- 31 Աստուած գիտէ արդարն ու մեղաւորը
Կոմս Լ. Տոլստոյ. թարգ. Մ. Ա. . . — 7
- 32 Հաւատարիմ Սովիտրին. վալլանէր,
թարգ. Փ. Վարդանեան. . . — 10
- 33 Լինհարդ և Կերտրուդ. Հենրիխ Պետտա-
լոցի. թարգմանութիւն . . . — 25
- 34 Յաւելուած ի գիրս պատմութեան Ստե-
փաննոսի Տարօնեցու Ասողիկ կոչեցելու.
Նորայր Բիւզանդացի. — 29
- 35 Նաւի փոքրաւորը. Մ. Ռոզենհաֆնի.
թարգմ. Յ. Լալայեան. — 15
- 36 Ուռնեց Յովսէփ, Ե. Սպիրի. թարգ.
37 Մեծապատիւ Մուրացի. Յ. Պար
38 Ազգային ջոջեր. Յ. Պարոնեանի

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0312652

39	Բը-ա-րա, Է. Օժէշկովի.	. . .	—	15
40	Շնիկ. Կուլիկովայի.	. . .	—	5
41	Շէդրինի երեք զրույցներ.	. . .	—	15
42	Տարասկոնցի Տարտարէնը.	. . .	—	40
43	Օրլէանի կոյսը. Օտրոգորսկու.	. . .	—	25
44	Արարատսկու ինքնակենսագրութիւնը		—	75
45	Գաղափարական քահանայ, Պտարպինսկո.		—	75
46	Ընտանիքի կոյսը.	. . .	—	10
47	Հոսհոսի ձեռատետրը Յ. Պարոնեանի.		1	—
48	Քիմիա Բոսկովի, թարգմ. Ա. Մելիք Ալլա- վերդեան.	. . .	—	40
49	Շէդրինի երեք վէպիկ, թարգմ. Մ. Վա- ղարեան.	. . .	—	15
50	Սասմալ ծուր, Գարեգին սարկ.	. . .	—	50
51	Ջաւախքի բուրմունք, Ն. Լալադեանցի.		—	25
52	Մաաւոր, բարոյական, ֆիզիքական կրք- թութիւն Ապենսերի, թարգմ. Մ. Վա- ղարեանցի.	. . .		
53	Մըռան. Օ. Ի. Շմիդտ թարգմ. Ա. Քա- լանթար.	. . .	—	20

Նոյն տեղ վաճառվում են նաեւ հետեւեալ գրքերը.

1	Ուոռլմնարանների առողջապահութեան հարցեր. բժ. Ա. Բարալեանի.	. . .	1	—
2	Կրքեր և Նոցա ազդեցութիւնը առողջու- թեան վրայ. բժ. Ա. Բարալեանի.	. . .	—	30
3	Բռնի միութիւն Հալոց Լեհաստանի.	. . .	2	—